

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Wpływ kryzysu gospodarczego na funkcjonowanie systemu politycznego Grecji

Author: Małgorzata Lorencka

Citation style: Lorencka Małgorzata. (2017). Wpływ kryzysu gospodarczego na funkcjonowanie systemu politycznego Grecji. W: T. Kubin, M. Lorencka, M. Myśliwiec, "Wpływ kryzysu gospodarczego na działanie systemu politycznego : analiza przypadku Grecji, Hiszpanii i Włoch" (S. 90-132). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Rozdział 2

Wpływ kryzysu gospodarczego na funkcjonowanie systemu politycznego Grecji

Małgorzata Lorencka

Melina Mercouri twierdzi, że *kefi* jest nieprzetłumaczalne na inne języki: „to więcej niż ostentacja i buńczuczność. To improwizacja, łapanie okazji i ryzykowanie”¹.

2.1. Uwagi wstępne

„Η κρίση δεν είναι μόνο Ελληνική. Η κρίση είναι ευρωπαϊκή” — „Kryzys nie jest tylko grecki. Kryzys jest europejski”². Tymi słowami zwrócił się premier Aleksis Tsipras do parlamentu w swoim pierwszym przemówieniu po wygranych wyborach z 25 stycznia 2015 roku. Była to niezwykle istotna deklaracja, po raz pierwszy bowiem od upadku reżimu czarnych pułkowników w 1974 roku władzę w Grecji objęło ugrupowanie reprezentujące radykalną lewicę — Syriza, tworząc koalicję z nacjonalistyczną partią Niezależnych Greków. W obliczu głębokiego kryzysu gospodarczego, wieloletniej recesji i faktycznego bankructwa państwa obydwie siły polityczne reprezentowały stanowisko przeciwne polityce oszczędności i „cięć” finansowych (tzw. *austerity*), do której zobowiązały się rządzące do tej pory gabinety socjalistów z PASOK i konserwatystów z Nowej Demokracji.

¹ D. STURIS: *Grecja. Gorzkie pomarańcze*. Warszawa 2013, s. 124. Melina Mercouri (1920—1994) to wybitna grecka aktorka, minister kultury w rządzie Andreasa Papandreu w latach 1981—1989 oraz 1993—1994.

² Przemówienie premiera Aleksisa Tsiprasa do Izby Deputowanych z 8 lutego 2015 roku, Προγραμματικές Δηλώσεις: Ομιλία του Πρωθυπουργού Α. Τσίπρα (08/02/2015), <http://primeminister.gr/2015/02/08/13322> [dostęp: 10.02.2015].

Spośród krajów Europy Południowej, które w huntingtonowskiej trzeciej fali demokratyzacji stworzyły skonsolidowany system demokratyczny, to Grecja najbardziej odczuła skutki kryzysu gospodarczego po 2008 roku i jego wpływ na funkcjonowanie współczesnego systemu politycznego w myśl konstytucji z 1975 roku. Jedynie zewnętrzna pomoc finansowa mogła uchronić państwo greckie przed nie tylko faktycznym, ale także formalnym bankructwem. Ceną otrzymania kolejnych pakietów pożyczek (w ramach trzech programów pomocy z 2010, 2012 oraz 2015 roku) była jednak utrata możliwości podejmowania przez grecki rząd samodzielnych decyzji politycznych. Programy pomocy z zewnątrz, a w ich ramach kolejne transze pożyczek, związane były z realizacją wielu reform gospodarczych, kontrolą ich wykonania oraz z możliwością wstrzymania pomocy przez tzw. trojkę, czyli Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Komisję Europejską oraz Europejski Bank Centralny. Nawet odwołanie się do woli suwerena w referendum z 5 lipca 2015 roku i odrzucenie w nim propozycji kolejnej transakcji związanej (pomoc finansowa w zamian za kolejne reformy i „cięcia” finansowe), łącznie z groźbą tzw. Grexitu (tzn. wyjścia Grecji ze strefy euro), nie wpłynęło znacząco na warunki kolejnego programu pomocy zagranicznej. W tej sytuacji parlament był zmuszony przyjąć proponowany program pomocy wraz z konsekwencjami w ciągu 48 godzin, bez przeprowadzenia dłuższej debaty w Izbie Deputowanych. Można z tych wydarzeń wysunąć hipotezę badawczą, iż pogłębiający się kryzys gospodarczy i konieczność ubiegania się o kolejne środki finansowe doprowadziły instytucje polityczne państwa greckiego do stopniowego ograniczenia swej suwerenności na rzecz organizacji międzynarodowych, której skutkiem była dalsza radykalizacja nastrojów społecznych oraz wzrost znaczenia ugrupowań o skrajnych poglądach. Niewątpliwie wpływ na omawianą sytuację i na jej konsekwencje mógł mieć zespół czynników i procesów już występujących, jak i nowo powstałych, które zostaną poddane weryfikacji w dalszym procesie badawczym. Do nich można zaliczyć następujące problemy badawcze:

1. Powtarzające się bankructwa finansów państwa w historii Grecji po odzyskaniu niepodległości w 1830 roku (w latach 1843, 1860, 1893, 1922, 1932, po 1940 roku aż do wojny domowej) oraz konieczność międzynarodowej pomocy finansowej już od samego początku odrodzenia się kraju. Poniekąd należy zauważyć, że Grecja narodziła się jako niepodległe państwo z długiem publicznym.
2. Brak silnej tradycji państwowości, gdyż Grecja „w erę nowożytną weszła jako prowincja imperium osmańskiego, w której krajowe elity były rekrutowane do pracy dla pozbawionej legitymizacji obcej potęgi”³, brak również silnej tradycji społeczeństwa obywatelskiego, co może pogłębić wymiar kryzysu gospodarczego.

³ F. FUKUYAMA: *Ład polityczny i polityczny regres. Od rewolucji przemysłowej do globalizacji demokracji*. Przeł. J. PYKA. Poznań 2015, s. 124.

3. Rozrost aparatu państwowego, korupcja, nepotyzm, system klientelistyczny, unikanie płacenia podatków przyczyniały się do stagnacji politycznej i braku niezbędnych reform, których nie potrafiły się podjąć dwie główne partie polityczne: PASOK i Nowa Demokracja oraz rządzące nimi trzy rodzinne klany: Papandreu, Karamanlis i Mitsotakis.
4. Krytyczna sytuacja gospodarcza państwa po 2008 roku i polityka *austerity* pogłębiły niski już poziom zaufania do instytucji państwowych (z wyjątkiem okresu fali entuzjazmu związanego z letnimi igrzyskami olimpijskimi w Atenach w 2004 roku), przyczyniając się do radykalizacji nastrojów społecznych.
5. Długotrwały kryzys gospodarczy, a w szczególności polityka oszczędności i „cięć” finansowych, prywatyzacji i reform strukturalnych, przyczyniły się do szybkiego procesu degradacji i ubożenia społeczeństwa greckiego oraz radykalizacji nastrojów społecznych, tworząc nowy podział socjopolityczny: za/przeciw programom pomocy z zagranicy i ich warunkom (zastępując klasyczny podział lewica/prawica), na bazie którego następuje wzrost znaczenia radykalnych ugrupowań politycznych, takich jak skrajnie lewicowa Syriza czy neofaszystowski Złoty Świt oraz rozpad tradycyjnych partii politycznych. Należy zaznaczyć, że wyżej wymienione partie sprzeciwiające się kolejnym programom pomocy zagranicznej powstały przed wybuchem kryzysu gospodarczego, nie miały jednak wówczas pozycji partii relewantnej.
6. Głęboki kryzys gospodarczy wiązał się z niestabilnością polityczną gabinetów rządowych i koniecznością przeprowadzenia sześciu z rzędu przedterminowych wyborów parlamentarnych (w latach 2007—2015), przyczyniając się do fragmentaryzacji partyjnej oraz torując drogę do władzy Syrizie w dwóch kolejnych elekcjach z 2015 roku. Mimo wygranych wyborów Syriza nie zdobyła większości mandatów w jednoizbowym parlamencie, będąc zmuszona do stworzenia „egzotycznej” koalicji politycznej z nacjonalistyczno-populistycznym ugrupowaniem Niezależnych Greków. Do wyborów parlamentarnych z 2009 roku poprzedzających krach greckich finansów występowały rządy jednopartyjne socjalistów z PASOK albo konserwatystów z Nowej Demokracji tworzących system dwupartyjny. Należy zatem przypuszczać, że system dwupartyjny i jednopartyjne gabinety rządowe występujące przez prawie 40 ostatnich lat zostaną zastąpione systemem wielopartyjnym oraz rządami koalicyjnymi, które z kolei wpłyną na zmianę procesu decyzyjnego w parlamencie, wymuszając większą konsensualność i negocjowanie przyjmowanych rozwiązań.
7. Należy również przypuszczać, że kryzys gospodarczy mógł wpłynąć negatywnie na niewydolny system greckiego sądownictwa, pogłębiając poczucie krzywdy czy nierówności społecznej. Warto również zastanowić się w tym punkcie, jakie znaczenie miał model rozproszonej kontroli konstytucyjności prawa (brak Trybunału Konstytucyjnego w Grecji) w stosunku do skutków i kosztów społecznych w okresie kryzysu gospodarczego.

8. Najprawdopodobniej słaby proces decentralizacji państwa oraz optymalizacji administracji publicznej na poziomie lokalnym na podstawie tzw. programu Kapodistriasa z 1997 roku, a później tzw. programu Kallikratisa z 2010 roku (obowiązuje od 1.01.2011) został zahamowany w dobie kryzysu gospodarczego.

2.2. Historyczne uwarunkowania kryzysów gospodarczych w Grecji

Premier Grecji Aleksis Tsipras w trakcie negocjacji dotyczących otrzymania przez Grecję trzeciego pakietu pomocy finansowej z zagranicy w lipcu 2015 roku zauważył, że najlepszym rozwiązaniem dla pogrążonego w recesji państwa będzie częściowe umorzenie długu publicznego, przywołując przykład Niemiec Zachodnich, którym w 1953 roku anulowano 50% długu („Co było dobre dla Niemiec w 1953 roku, byłoby dobre dla Grecji w 2015”)⁴. Innym często powtarzanym odwołaniem do historii jest okres rządów Drakona (tzw. ustawy drakońskie z 621—622 r. p.n.e.) i porównanie go z warunkami, jakie Grecja musi spełniać, otrzymując zewnętrzną pomoc finansową po 2008 roku, oraz czasy reform archonta Solona⁵ (tzw. *seisachteia*⁶ — tzn. strąśnięcie długów)⁷.

W obliczu kryzysu gospodarczego w Grecji należy zwrócić uwagę na historyczne korelacje między niestabilnym systemem politycznym i problemami finansowymi państwa.

Przede wszystkim już na wstępie trzeba podkreślić, że Grecja, podobnie jak Włochy, to stosunkowo młode państwo, uzyskało bowiem niepodległość w XIX wieku. Po upadku Konstantynopola (tur. Istambułu) w 1453 roku większość jej terytorium znalazła się pod panowaniem tureckim. Rozpoczęta powstaniem z 1821 roku walka o niepodległość Grecji mogła zakończyć się powodzeniem dzięki dwóm pożyczkom z 1824 i 1825 roku od Wielkiej Brytanii i Stanów Zjed-

⁴ <https://www.theguardian.com/business/2015/jul/06/germany-1953-greece-2015-economic-marshall-plan-debt-relief> [dostęp: 6.07.2015].

⁵ R. PETRINI: *La Lezione di Solone, che Schaeuble non ha imparato*, http://www.repubblica.it/economia/2015/07/14/news/policy_petrini_solone_tsipras-119045461 [dostęp: 16.07.2015].

⁶ J. WOLSKI: *Historia powszechna. Starożytność*. Warszawa 1994, s. 154—156; Por. J. BONAREK, T. CZEKAŁSKI, S. SPRAWSKI, S. TURLEJ: *Historia Grecji*. Kraków 2005, s. 92—94.

⁷ Strąśnięcie długów stanowiło „punkt wyjścia do dalszych społecznych przemian w Atenach. Prawo Solona umorzyło długi zaciągnięte pod zastaw osoby, nakazywało wykupienie za fundusze państwowe chłopów sprzedawanych za granicę i zakazywało w przyszłości udzielania tego rodzaju pożyczek”. Por. J. WOLSKI: *Historia powszechna...*, s. 155—156.

noczonych⁸. Po uznaniu niepodległości państwa na drugiej konferencji w Londynie w 1830 roku przez Wielką Brytanię, Rosję i Francję⁹ to te mocarstwa stały się gwarantem suwerenności Grecji na następne 88 lat¹⁰, pożyczając w 1832 roku środki finansowe w wysokości 60 mln drachm (nowa waluta grecka)¹¹ w celu odbudowy gospodarczej kraju. Pomoc finansowa była niezbędna ze względu na deficyt budżetowy z 1831 roku związany m.in. z wydatkami (pożyczki zagraniczne) na sprowadzenie uchodźców greckich spod tureckiej okupacji. Po zamordowaniu pierwszego prezydenta Ioannisa Kapodistriasa (9 października 1831 roku) przez przedstawicieli wewnętrznej opozycji kraj ogarnęła anarchia i wojna domowa¹². „Ceną za zgodę mocarstw na niepodległość było wprowadzenie [...] dziedzicznej monarchii, której założyciel miał wywodzić się z jednego z królewskich rodów niepowiązanych bezpośrednimi więzami z Wielką Brytanią, Rosją i Francją”¹³. Grecja zatem już u samego początku swej państwowości uzależniła się ekonomicznie i politycznie od pomiotów zewnętrznych, co będzie charakterystyczne dla współczesnej historii kraju. Narzuconym władcą wraz z systemem monarchii absolutnej był Otton Bawarski, który traktował Grecję jak łup¹⁴. Finansowa pomoc zagraniczna z 1832 roku została przeznaczona głównie na wydatki administracji bawarskiej, doprowadzając do niewypłacalności kraju i pierwszej interwencji armii w sprawy państwa w 1843 roku¹⁵. W 1844 roku została przyjęta nowa konstytucja, jednak z zachowaniem szerokich uprawnień króla Ottona I, który próbował obalić nowy ustrój. W 1862 roku w miejsce zdetronizowanego Bawarczyka mocarstwa europejskie ustanowiły nowym monarchą Grecji księcia duńskiego Wilhelma z dynastii Holstein-Sondenburg-Glücksburg, który przyjął imię Jerzego I. Panował on przez prawie 50 lat aż do śmierci w zamachu z 1913 roku, zaś jego dynastia rządziła do 1974 roku¹⁶.

⁸ Τομος Α., 1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους. Νέο Φάληρο 2010.

⁹ J. KAMIŃSKI: *Republika Grecka*. W: *Systemy polityczne państw Unii Europejskiej*. Red. K.A. WOJTAŚCZYK, M. POBOŻY. Warszawa 2013. T. 1, s. 505.

¹⁰ A. BRZEZIŃSKI: *Grecja*. Warszawa 2002, s. 27. Jak słusznie podkreśla Andrzej Brzeziński, „od samego początku mocarstwa, zwłaszcza Wielka Brytania, ingerowały wielokrotnie w politykę zagraniczną i sprawy wewnętrzne Grecji [...]. Mówiło się o partiach angielskiej, rosyjskiej, francuskiej, co sprzyjało utrwaleniu obcych wpływów w państwie”. Por. R. CLOGG: *Historia Grecji nowożytnej*. Przeł. W. GAŁAŚKA. Warszawa 2006, s. 57—58.

¹¹ Wcześniej posługiwano się monetami tureckimi albo hiszpańskim distilo. W 1828 roku powstał pierwszy grecki system monetarny oparty na srebrze oraz srebrnym phoeniksie wprowadzonym przez prezydenta Ioannisa Kapodistriasa. Por. S. LAZARETOU: *Greek Monetary economics in retrospect: the adventure of the drachma*. Bank of Greece, <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Paper200302.pdf> [dostęp: 16.07.2016].

¹² A. SURÓWKA: *Zasady zmiany konstytucji Republiki Greckiej*. W: *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*. Red. R. GRABOWSKI, S. GRABOWSKA. Warszawa 2008, s. 138.

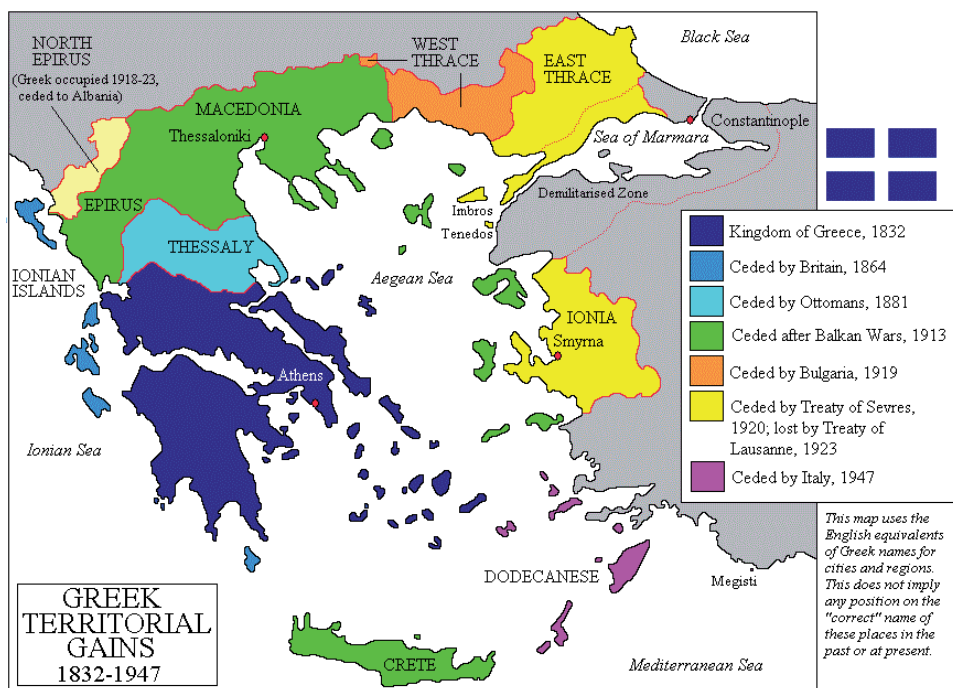
¹³ R. CLOGG: *Historia Grecji...*, s. 57—58.

¹⁴ A. BRZEZIŃSKI: *Grecja...*, s. 27—28.

¹⁵ Ibidem, s. 29.

¹⁶ R. CLOGG: *Historia Grecji...*, s. 73.

Innym aspektem trudności gospodarczych Grecji w XIX i w 1. połowie XX wieku był stopniowy proces poszerzania i jednoczenia ziem kraju oraz związane z tym koszty prowadzenia działań wojennych (m.in. odszkodowania dla Turcji), integracji i modernizacji przyłączanych terenów. Początkowo terytorium państwa ograniczało się do Peloponezu i Attyki, dlatego pierwszą stolicą był peloponeski Nafplion. W 1834 roku Otton I, kierując się „wyłącznie sentymentem do czasów antycznych”, przeniósł stolicę do Aten, które „były wówczas niewielką mieściną”¹⁷.

Rycina 2.1. Ekspansja terytorialna Grecji w latach 1832—1947

Źródło: <http://mapsontheweb.zoom-maps.com/post/136319387612/territorial-expansion-of-greece-18321947> [dostęp: 10.07.2016].

Jak ilustruje powyższa mapa, w kolejnych latach Grecja odzyskiwała następne terytoria od Wysp Jońskich po Macedonię z Salonikami — drugim miastem greckim z punktu widzenia liczby ludności, przyłączonymi dopiero w wyniku wojen bałkańskich w latach 1912—1913. Poniesione zostały także ubytki terytorialne, czego przykładem było utracenie obszarów w Azji Mniejszej oraz podpisanie w Lozannie (30 stycznia 1923 roku) grecko-tureckiej konwencji o wymianie ludności. Jak pisze Andrzej Brzeziński, „ponad 1,3 mln Greków

¹⁷ A. BRZEZIŃSKI: *Grecja...*, s. 28.

[...] musiało opuścić swoje siedziby zamieszkane od tysięcy lat”¹⁸. Koszty tak dużej fali uchodźców przyczyniły się do zabiegania o zewnętrzną pomoc finansową, a w kraju doszło pod koniec października 1923 roku do nieudanego przewrotu pałacowego, który przyspieszył opuszczenie Grecji przez króla Jerzego I w grudniu tegoż roku.

Procesowi zjednoczenia ziem greckich towarzyszył rozwój nacjonalistycznego nurtu „wielkiej idei”, czyli przyłączenia wszystkich zamieszkałych przez Greków terytoriów, nie bez odniesienia do czasów Bizancjum, gdyż przewidywano powstanie „wielkiej Grecji” ze stolicą w Konstantynopolu¹⁹. Rezultatem tej koncepcji były też liczne nieudane powstania na Krecie i próby zdobycia Cypru, co nieuchronnie prowadziło do konfliktu z Turcją.

Warto wspomnieć, że największe problemy gospodarcze państwo greckie przeżywało pod koniec XIX i na początku XX wieku. W grudniu 1893 roku Grecja ogłosiła bankructwo finansów państwa, a w 1898 roku została zmuszona do zgody na powstanie w Atenach „międzynarodowej komisji państw-wierzycieli, która sprawowała kontrolę nad finansami Grecji”. Jedną z przyczyn katastrofy ekonomicznej kraju były plany i koszty jego modernizacji. W 1893 roku został otwarty Kanał Koryncki, dzięki czemu Pireus stał się największym greckim portem handlowym. W latach 1885–1916 rozbudowywano kolej (wydatki właśnie na nią były jedną z głównych przyczyn bankructwa i niemożności spłaty 6 wysoko oprocentowanych pożyczek). Także organizacja pierwszej olimpiady w Atenach w 1896 roku była dużym obciążeniem finansowym, o czym warto pamiętać w kontekście olimpiady w Atenach z 2004 roku i oskarżeń o malwersacje, korupcję oraz kryzys gospodarczy kraju. Należy również zauważyć, że ówczesna Grecja była państwem o zacofanym rolnictwie i bez przemysłu, co zmuszało ją do importu wielu produktów²⁰.

Jak stwierdza Sophia Lazaretou, przystąpienie w 1868 roku Grecji do łaćńskiej unii walutowej (utworzonej w 1865 roku przez Francję, Belgię, Włochy i Szwajcarię²¹) sprzyjało rozwojowi współpracy w regionie i stabilizacji drachmy²². Grecja wielokrotnie w swojej polityce kursowej posługiwała się mechanizmem dewaluacji monety, jak chociażby w latach 1882, 1928, 1953, 1983 czy 1985²³. Stało się to niemożliwe wraz z przystąpieniem państwa do strefy euro w 2001 roku.

¹⁸ Ibidem, s. 78.

¹⁹ Ibidem, s. 30.

²⁰ Ibidem, s. 45–46.

²¹ Na temat łaćńskiej unii walutowej zob. np. T. KUBIN: *Polityczne implikacje wprowadzenia unii walutowej w Europie*. Katowice 2007, s. 48–50.

²² S. LAZARETOU: *Greek Monetary economics in retrospect...*

²³ K. Κωστής: Η μεταπολίτευση και οι υποτιμήσεις της δραχμής, http://www.huffingtonpost.gr/kostas-kostis/_577_b_7609980.html [dostęp: 16.07.2016]; E. VENIZELOS: *State Transformation and the European Integration Project. Lesson from the financial crisis and the Greek paradigm*.

Niestabilność finansów państwa miała zatem ogromny wpływ na słabość i kruchość tamtejszej demokracji, nierzadko przerywanej wojskowymi zamachami stanu, jak zamach i rządy gen. Theodorosa Pangalosa w 1925 roku, rządy gen. Ioannisa Metaxasa od 1936 roku do 1941 roku, dyktatura tzw. czarnych pułkowników w latach 1967—1974. Co ciekawe, dwa kluczowe słowa niniejszych badań to *kryzys* i *demokracja*, obydwa wywodzą się z języka greckiego.

2.3. Radykalizacja nastrojów społecznych

Współczesna historia Grecji po 1830 roku była świadkiem wielu kryzysów gospodarczych. Czym zatem różni się ten obecny po 2008 roku od poprzednich? Zdaniem pisarza Petrosa Markarisa „[...] w czasie każdego poprzedniego kryzysu kraj ciągle miał jakieś perspektywy, nadzieję. Grecy zawsze mawiali, że »za kilka lat będzie lepiej«. Kryzys, który teraz przechodzimy, jest natomiast bez perspektyw, bez wyraźnych nadziei. Zniechęcenie i wściekłość w kraju żywią się także tą desperacką rzeczywistością²⁴.

O kryzysie politycznym w Grecji mówiło się już kilka lat wcześniej, ponieważ powiększające się rozwarstwienie społeczeństwa, afery korupcyjne oraz konieczność wprowadzania niepopularnych reform przez konserwatystów z Nowej Demokracji sprzyjały wzrostowi napięcia. Eskalacja konfliktu nastąpiła zwłaszcza po śmiertelnym pobiciu przez dwóch policjantów 15-letniego Andreasa Grigoropolusa w ateńskiej dzielnicy Exarchia 6 grudnia 2008 roku²⁵. Przyczyniło się do licznych manifestacji anarchizujących grup młodych ludzi, tzw. pokolenia 700 euro — pierwszego, które miało mieć gorsze warunki życia od poprzedniego. „Szybkie pogorszenie się sytuacji ekonomicznej kraju odzwierciedlała przede wszystkim strata ponad 25% PKB”, co zdaniem prezesa Banku Grecji Yannisa Stournarasa oznacza, że „obecny kryzys okazał się bardziej dotkliwy

CEPS Special Report, no. 130/2016, <https://www.ceps.eu/publications/state-transformation-and-european-integration-project-lessons-financial-crisis-and> [dostęp: 7.07.2016]; N. CHRISTODOULAKIS: *Currency crisis and collapse in interwar Greece: Predicament or Policy Failure*. Hellenic Observatory European Institute, <http://eprints.lse.ac.uk/44881/1/GreeSE%20No60.pdf> [dostęp: 16.07.2016]; S. LAZARETOU: *Greek Monetary economics in retrospect...*

²⁴ P. MARKARIS: *Tempi bui*. Milano 2013, s. 72—73.

²⁵ <http://www.ekathimerini.com/63791/article/ekathimerini/news/in-brief> [dostęp: 13.06.2009]. Jak pisał Dionisos Sturis: „Dzieciaki z bogatych domów, którym nagle zachciało się rewolucji. Nazywali siebie anarchistami, choć nie wiedzieli, na czym polega anarchizm — myśleli, że na niszczeniu sal wykładowych, wybijaniu szyb, bazgraniu po ścianach, bezkarności. Nie umieli docenić tego, że studiują za darmo, mają darmowe podręczniki i darmowe jedzenie w studenckiej stołówce” (D. STURIS: *Grecja. Gorzkie pomarańcze...*, s. 214).

niż Wielka Depresja”²⁶ (z lat 30. XX wieku). Z tego powodu niezbędna była przedstawiona w rozdziale pierwszym zewnętrzna pomoc finansowa.

Jak pisał Dimitri Sotiropoulos, grecki rząd nie był w stanie obsłużyć długu publicznego; 20% osób zatrudnionych w sektorze publicznym pracowało bez wynagrodzenia (szpitale, szkoły publiczne, system opieki społecznej)²⁷. W tej sytuacji konieczna stała się międzynarodowa pomoc finansowa w zamian za podjęcie polityki oszczędności, „cięć” (zwłaszcza wysokości wynagrodzeń i emerytur) oraz reform strukturalnych, o których napisano w rozdziale pierwszym niniejszej pracy. Wzrost wysokości różnych opłat (od prądu po podstawowe produkty żywnościowe), kolejne obciążenia podatkowe, wzrost bezrobocia, które zwłaszcza w grupie młodych ludzi (w wieku od 15. do 24. roku życia) przekroczyło ponad 60% (w 2008 roku wynosiło 19,6%)²⁸, doprowadziło do wzrostu frustracji i radykalizacji nastrojów społecznych w społeczeństwie w postaci licznych manifestacji i strajków. Zwłaszcza te ostatnie próbował ograniczyć rząd Antonisa Samarasa, który w 2012 roku czterokrotnie zarządził *ad hoc* „powszechny obowiązek służby i pracy”, uniemożliwiając strajk pracownikom sektora publicznego²⁹. Szczególnie bolesne okazały się cięcia w publicznej służbie zdrowia, których skutkiem było pozbawienie około 40% społeczeństwa możliwości korzystania z usług medycznych. Nawet minister zdrowia przyznał, że „cieliśmy nie skalpelem, a nożem rzeźnickim”³⁰.

Grecka dziennikarka Helen Skpis stwierdziła: „[...] sytuacja jest nieludzka. Sama jestem za tym, by Grecja pozostała w strefie euro. Ale nie mogę mieszkać w państwie, w którym zarabia się 400 euro. Już od dwóch miesięcy nie płacę rachunków za wodę i prąd — są zbyt wysokie, nie stać mnie na to. Wszystkie ceny rosną, a ja chciałabym ocalić własną godność”³¹. W okresie kryzysu (w ciągu 5 lat) liczba samobójstw wzrosła do ponad 10 tys. (o ok. 35% w latach 2010—2014)³². Zaczęto mówić o zjawisku anomii (z greckiego ‘brak praw, brak wszelkich reguł’). Jak pisał Émile Durkheim, „społeczeństwo przeżywające dotkliwy kryzys albo zmiany, wprowadzane w dobrej intencji, ale gwałtowne, czasowo nie jest w stanie pełnić tej funkcji; stąd nagły wzrost krzywej samobójstw”³³.

²⁶ <https://www.bis.org/review/r160628a.htm> [dostęp: 8.06.2016].

²⁷ <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/13098/after-bailout-greece-controls-spending-but-lags-on-structural-reforms> [dostęp: 18.06.2013].

²⁸ Labour Force Survey, May 2013, <http://www.4-traders.com/news/ELSTAT-Hellenic-Statistical-Authority--Labour-Force-Survey-LFS--May-2013--17175551> [dostęp: 13.09.2014].

²⁹ J. ROTH: *Cichy pucz. Zawłaszczanie Europy przez niejawne elity gospodarczo-społeczne*. Przeł. W. STEFAŃSKA. Poznań 2015, s. 43—44.

³⁰ Ibidem, s. 43.

³¹ Ibidem, s. 38.

³² <http://europe.newsworld.com/greek-crisis-has-seen-rise-suicides-and-depression-330246?rm=eu> [dostęp: 10.06.2016].

³³ R. DAHRENDORF: *Ponad granicami. Wspomnienia*. Przeł. M. ŁUKASIEWICZ. Kraków 2003, s. 97.

Tabela 2.1

Minimalne wynagrodzenie w Grecji w latach 2008 i 2015

Rok	Minimalne wynagrodzenie	
2008	794, 00 €	
2015	510,95 € > 25 lat* (–32%)	586,06 € < 25 lat* (–22%)

Źródło: Na podstawie raportów Banku Grecji, por. Raport za 2015 rok, http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Summary_Annrep2015.pdf [dostęp: 8.05.2016].

Tabela 2.2

Liczba osób zatrudnionych w administracji publicznej
(także w publicznej służbie zdrowia i edukacji) w latach 2010—2013

Państwo	2010	2011	2012	2013
Grecja	976 200	946 100	893 600	873 000
Włochy	4 465 100	4 460 200	4 432 300	4 378 600
Portugalia	1 004 000	991 400	969 500	958 800
Hiszpania	3 832 400	3 889 100	3 779 500	3 663 900

Źródło: Dane Eurostatu, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_a_main&lang=en [dostęp: 26.07.2016]; D.A. SOTIROPOULOS: *Southern European Governments and Public Bureaucracies in the context of Economic Crisis*. „European Journal of Social Security”, no. 2/2015, s. 235—236.

Tabela 2.2 pokazuje, że spośród krajów objętych kryzysem na południu Europy to Grecja dokonała największej redukcji zatrudnienia w administracji publicznej, tym niemniej należy pamiętać, że ludność Grecji wynosi 10 816 286 (dane z ostatniego spisu ludności z 2011 roku)³⁴. Ponad tyle samo mieszka poza granicami, głównie w USA, 3,5 mln mieszka w Atenach, ponad milion w Salonikach³⁵. Rozrośnięty aparat administracji publicznej był wynikiem polityki dwóch głównych partii Grecji po 1974 roku — socjalistycznej PASOK i konserwatywnej Nowej Demokracji. Zwycięzca po wyborach wprowadzał do administracji zaufanych ludzi. Z tym zjawiskiem łączyły się z kolei fenomen korupcji (*φακελάκι* ‘mała koperta, łapówka’) oraz instytucja wizmy, czyli osoby, „która ma kontakty i możliwości, dojścia i układy”³⁶. Ich korzenie sięgają jeszcze okresu ponad trzystuletniego panowania tureckiego, podobnie jak kwestie głęboko zakorzenionego w kulturze greckiej klientelizmu czy unikania płacenia podatków, bowiem w okresie okupacji osmańskiej były one wyrazem patriotyzmu. Szczególną grupę w tym względzie stanowią greccy armatorzy, „miliarderzy, którzy sprytnie unikają poborców podatkowych, rejestrując swoje statki w Li-

³⁴ Strona Greckiego Urzędu Statystycznego ELSTAT, <http://www.statistics.gr/en/2011-census-pop-hous> [dostęp: 30.07.2016].

³⁵ J. KAMIŃSKI: *Republika Grecka. W: Systemy polityczne państw...*, s. 508.

³⁶ D. STURIS: *Grecja...*, s. 215—216.

berii lub Panamie³⁷. Ich specjalne prawa gwarantuje także art. 107 konstytucji Grecji z 1975 roku, ponieważ po wojnie domowej dążono do zwiększenia greckich sił morskich. Do tej pory armatorzy płacili jedynie podatki od tonażu, a nie od zysków, przynosili bowiem 7% PKB Grecji, zatrudniając ponad 250 tys. osób³⁸. Ich opodatkowania zażądała Syriza w 2015 roku oraz warunki III programu pomocy finansowej z zagranicy.

Afery korupcyjne czy nepotyzm są równie częstym zjawiskiem w Grecji. Jedną z najgłośniejszych w 2. połowie lat 80. XX wieku była tzw. sprawa Koskotas (właściciela Banku Krety, drugiego największego banku prywatnego kraju, który wpłacał ogromne sumy na fundusze PASOK), w którą byli zamieszani premier Andreas Papandreu oraz Konstantinos Mitsotakis³⁹. W okresie poprzedzającym obecny kryzys gospodarczy letnia olimpiada w Atenach z 2004 roku stanowiła dobrą okazję do pomnożenia majątków dla grupy greckich oligarchów. „Początkowo koszt olimpiady wynosił 1,3 mld USD, ale wszystkie koszty ostatecznie przekroczyły najprawdopodobniej ponad 20 mld USD⁴⁰”. Co ciekawe, większość obiektów sportowych na igrzyska olimpijskie wybudowała firma oligarchy Jorgosa Bobolasa (majątek w 2014 roku — 1,9 mld USD), właściciela przedsiębiorstw deweloperskich i kopalni złota, ale także jednego z głównych akcjonariuszy największej prywatnej stacji telewizyjnej w Grecji — Mega. Warto zaznaczyć, że większość greckich kanałów TV nie zapłaciła za licencję na nadawanie, gdyż dostały je bezpłatnie i tymczasowo w końcu lat 80. Tym bardziej budziło zdziwienie rozwiązanie z dnia na dzień publicznej telewizji ERT przez premiera Andonisa Samarasa 11 czerwca 2013 roku i zwolnienie 2656 jej pracowników, choć telewizja przynosiła zysk⁴¹.

Na organizacji igrzysk olimpijskich zyskał również niemiecki koncern Siemens, obsługując projekty infrastrukturalne. Tasos Mantelis, były grecki minister transportu z PASOK, przyznał się, że w latach 1998—2000 otrzymał od Siemensu 450 tys. marek niemieckich. Komisja greckiego parlamentu ustaliła, że działalność Siemensu kosztowała gospodarkę Grecji 2 mld euro, mimo to w 2012 roku parlament zrzekł się specjalną ustawą roszczeń wobec Siemensu, a koncern w drodze ugody zapłacił 330 mln euro⁴².

Skutkiem kryzysu gospodarczego była prywatyzacja wielu sektorów publicznych. Przykładowo grecka sieć gazowa DESFEA została nabyta przez Socar z Azerbejdżanu za kwotę, która zwróciła się im w ciągu roku. Złóża węgla brunatnego w Vevi sprzedano za 171 mln euro, choć wyceniano je na 3 mld euro.

³⁷ Ibidem, s. 123.

³⁸ http://www.repubblica.it/economia/2015/02/24/news/battaglia_anti-tasse_dei_nuovi_onassis_se_ci_colpite_portiamo_via_le_flotte-108043567 [dostęp: 24.02.2015].

³⁹ L. MORLINO: *Democrazie tra consolidamento e crisi*. Bologna 1998, s. 112—113.

⁴⁰ H. KOZIEL: *Greckie państwo teoretyczne*. „Rzeczpospolita” Plus-Minus, 4—5.07.2015, s. 11.

⁴¹ J. ROTH: *Cichy pucz...*, s. 149.

⁴² H. KOZIEL: *Greckie państwo...*, s. 11.

Miliarder Dimitris Melissanidis dzięki prywatyzacji pod kontrolą MFW i UE nabył 1/3 państwowego przedsiębiorstwa loteryjnego⁴³, wcześniej zabierając szefa urzędu prywatyzacyjnego na wakacje. Innym przywilejem dla najzamożniejszych obywateli był wprowadzony podatek od nieruchomości, który zawierał 60% ulgi dla posiadłości powyżej 2 tys. m². Ostatnim wielkim procesem prywatyzacji było wykupienie 51% udziałów największego greckiego portu w Pireusie przez chińską firmę Cosco⁴⁴, choć tymczasowo ta prywatyzacja była wstrzymywana przez Syrizę sprzeciwiającą się wyprzedaży majątku kraju.

W 2010 roku ówczesna minister finansów Francji Christine Lagarde przesłała swojemu greckiemu odpowiednikowi płytę z wykazem ponad 2 tys. Greków mających tajne konta w Szwajcarii (tzw. listę Lagarde). Do tej pory nikt nie poniósł konsekwencji, bowiem na tej liście są krewni polityków różnych opcji politycznych. Podobne listy przekazała strona niemiecka (lista Borjansa) czy Luksemburg.

Warto również zwrócić uwagę na zjawisko nepotyzmu, szczególnie widoczne w świecie polityki. Od okresu powojennego stery władzy sprawują trzy rodziny: Papandreu, Mitsotakisów i Karamanlisów, wybierając spośród siebie premierów czy prezydenta Republiki, a zarazem tworząc dynastie polityczno-gospodarcze. Obecnie przewodniczącym Nowej Demokracji (drugiej partii Grecji) jest Kyrios Mitsotakis wybrany w prawyborach partyjnych pod koniec 2015 roku. Jego siostra Dora Bokoyannis sprawowała m.in. funkcję ministra spraw zagranicznych. Po wyborach z 2007 roku premierem został Kostas Karamanlis, natomiast po wyborach z 2009 roku premierem, który negocjował pierwszy program pomocy z zagranicy, był Jorgos Papandreu.

Ukazany powyżej obraz stratyfikacji społecznej dzisiejszej Grecji wyraźnie wskazuje na podziały ekonomiczno-polityczne w społeczeństwie z coraz zamożniejszą grupą elity, której członkowie zyskali na kryzysie gospodarczym, budząc tym niezadowolenie reszty Greków.

2.4. Spadek zaufania do instytucji państwa

Spadek zaufania do greckich instytucji politycznych w okresie kryzysu gospodarczego po 2008 roku należy do największych zmian w otoczeniu systemu politycznego⁴⁵. Zauważalny i coraz niższy poziom wskaźnika zaufania do rzą-

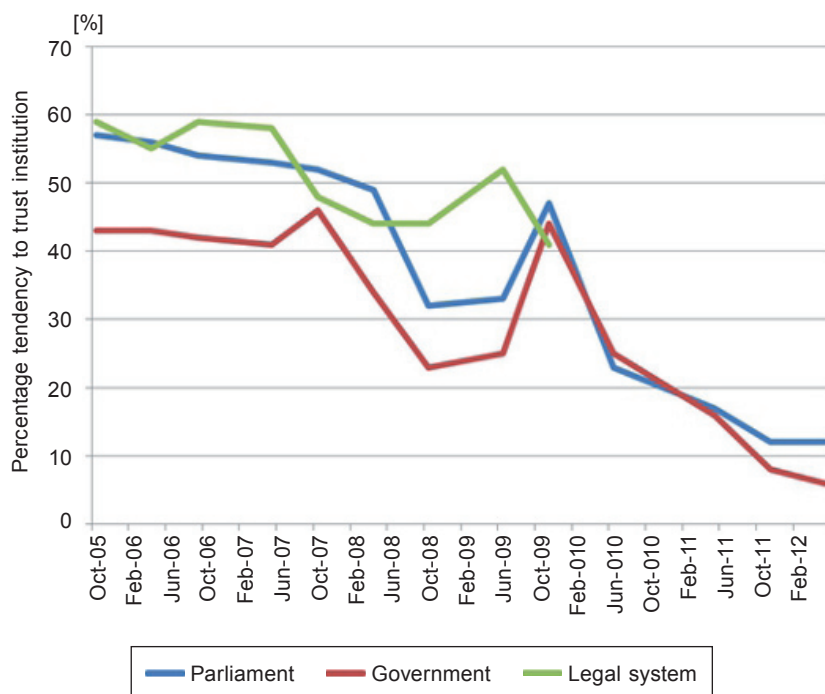
⁴³ Ibidem, s. 10.

⁴⁴ <http://www.ekathimerini.com/211029/article/ekathimerini/business/chinas-cosco-to-buy-51-pct-stake-in-piraeus-port-next-week-sources-say> [dostęp: 5.08.2016].

⁴⁵ Y. MAVRIS: *Crisis of institutions deepening in Greece*, <http://www.mavris.gr/en/516/crisis-of-institutions-in-greece/print> [dostęp: 15.06.2016].

du, parlamentu i wymiaru sprawiedliwości następuje po okresie fali entuzjazmu związanej z organizacją igrzysk letniej olimpiady w Atenach z 2004 roku. Stopniowo wychodzą na jaw liczne afery korupcyjne związane z jej organizacją. Indeks odczucia korupcji przez obywateli według organizacji Transparency International pokazywał, że społeczeństwo zdawało sobie sprawę ze stopnia skorpumpowania instytucji politycznych. Jego stopniowy wzrost następuje od 2006 roku (zob. podrozdział 1.2, tabela 1.21).

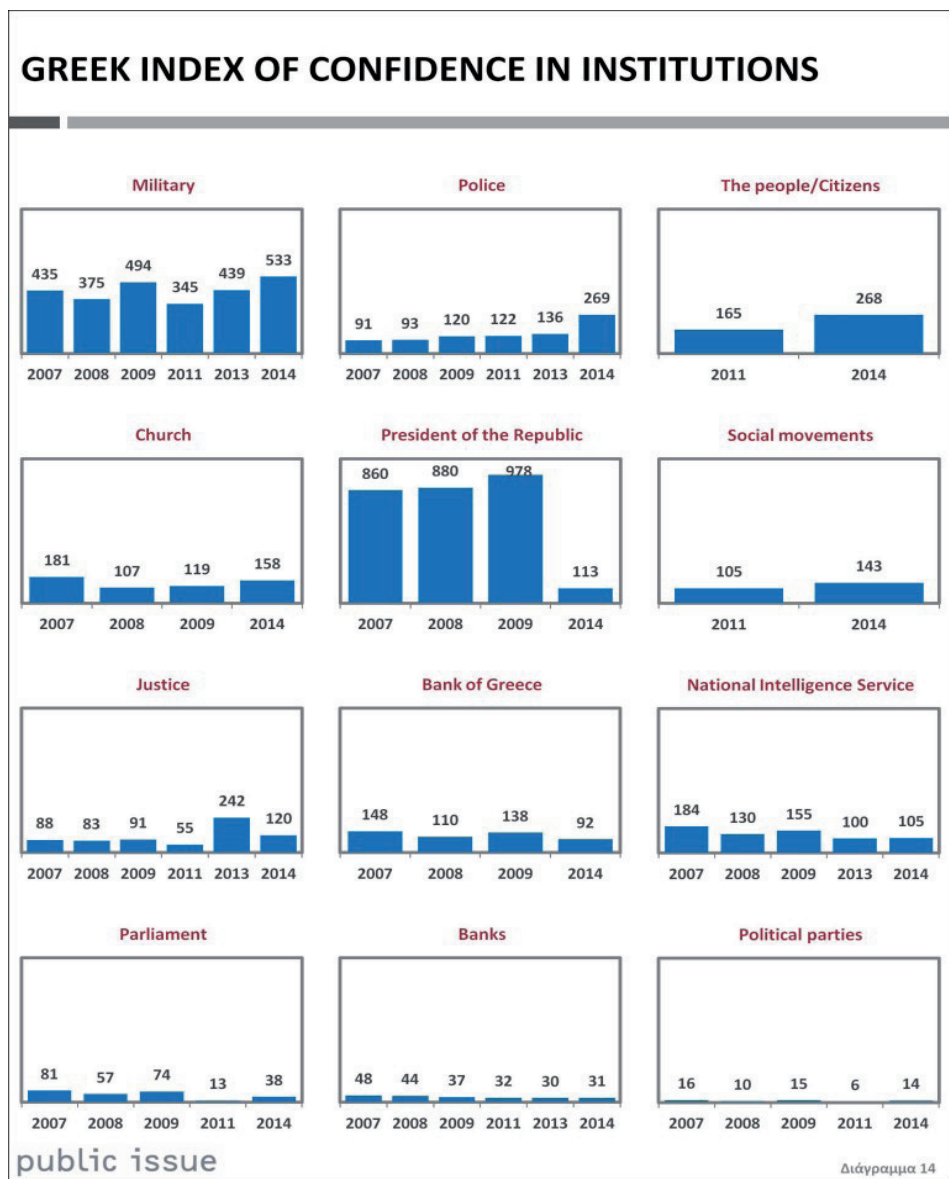
Jak stwierdził przewodniczący Transparency International Jose Carlos Ugaz, przyczyny wysokiego poziomu indeksu postrzegania korupcji w Grecji to przede wszystkim „klientelizm, niestabilny system prawny, brak równości wobec prawa, poczucie bezkarności, brak przywództwa o charakterze integrującym oraz wysoki społeczny poziom tolerancji dla korupcji”⁴⁶. Szczególnym problemem jest kwestia zmniejszania poczucia niekaralności za korupcję, co również zostało

Wykres 2.1. Wskaźniki zaufania dla greckiego parlamentu, rządu i wymiaru sprawiedliwości w latach 2005—2012

Źródło: Standard Eurobarometers 61—77, T. EXADAKTYLOS, N. ZAHARIADIS: *The lack of public trust in political institutions is a massive obstacle to public policy change in Greece*, <http://blogs.lse.ac.uk/euorpblog/2013/01/17/greece-trust-institutions> [dostęp: 17.06.2016].

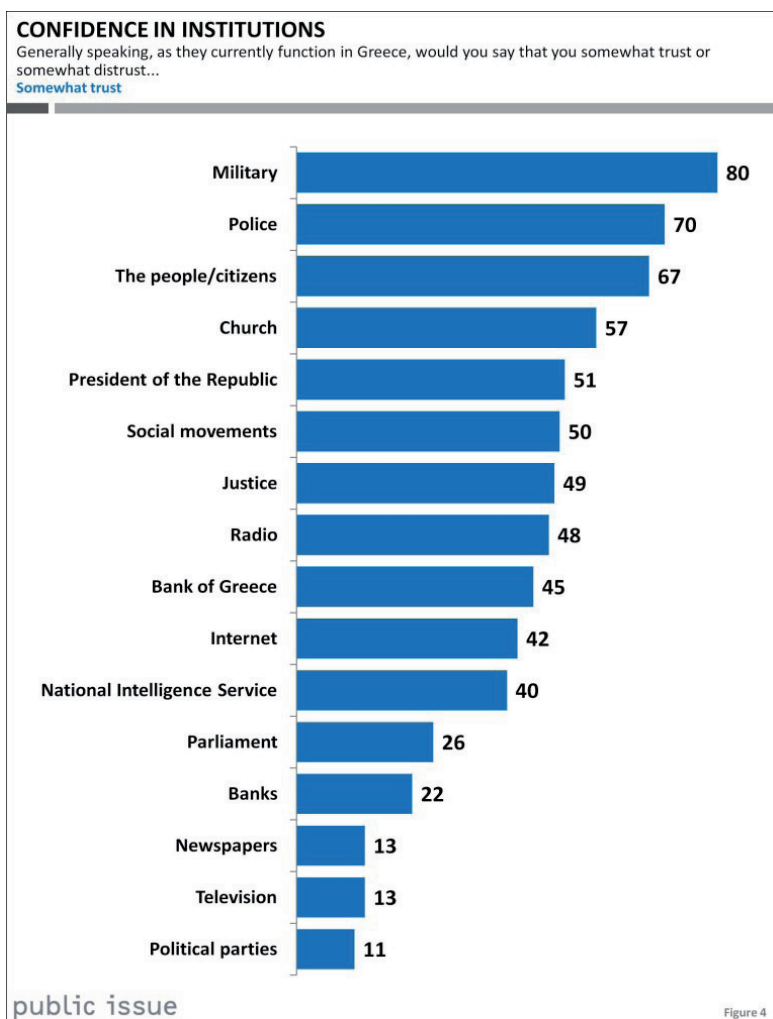
⁴⁶ <http://www.ekathimerini.com/207463/article/ekathimerini/comment/the-roots-of-corruption-and-how-to-sever-them> [dostęp: 30.03.2016].

Wykres 2.2. Wskaźniki poziomu zaufania do najważniejszych instytucji politycznych w Grecji w latach 2007—2014

Uwaga: Indeks zaufania o wartości 100 oznacza taką samą liczbę negatywnych i pozytywnych ocen wobec badanej instytucji. Wartość 200 określa, że liczba osób z pozytywną oceną jest dwukrotnie wyższa od ocen negatywnych poziomu zaufania, natomiast wynik 50 sugeruje, że dwukrotnie więcej jest ocen negatywnych.

Źródło: Public Issue, <http://www.mavris.gr/en/516/crisis-of-institutions-in-greece/print> [dostęp: 17.06.2016].

Wykres 2.3. Wskaźnik poziomu zaufania do najważniejszych instytucji w Grecji za rok 2014 (w %)

Źródło: Ośrodek Badań Opinii Publicznej, Public Issue, <http://www.mavris.gr/en/516/crisis-of-institutions-in-greece/print> [dostęp: 17.06.2016].

uwzględnione w pakietach pomocy finansowej organizacji międzynarodowych. Nadal znaczącym problemem są łapówki w systemie służby zdrowia, kwestia unikania płacenia podatków czy wysoki poziom „szarej strefy”⁴⁷.

Powyżej załączony wykres przedstawia wyraźną utratę zaufania obywateli Grecji do rządu, parlamentu i wymiaru sprawiedliwości. Jedynie w paździer-

⁴⁷ S. KATSIOS: *The shadow economy and corruption in Greece*. „South-Easter Europe Journal of Economics”, no. 61(80)/2006, s. 69.

niku 2009 ta tendencja ulega znacznej zmianie, bowiem 4 października 2009 miały miejsce wybory parlamentarne, w których zwycięska partia PASOK zapowiadała daleko idące zmiany, a przede wszystkim walkę z korupcją.

Badania greckiego Ośrodka Badań Opinii Publicznej Public Issue przedstawione na wykresach 2.2 i 2.3 wskazują, że największym społecznym zaufaniem cieszą się instytucje armii, policji, obywateli, Kościoła prawosławnego oraz prezydenta Republiki. W tym kontekście szczególnie zwraca uwagę ogromny spadek zaufania do instytucji prezydenta Grecji w 2014 roku. Prezydent Republiki Greckiej sprawuje przede wszystkim funkcje reprezentacyjne (władza wykonawcza i ustawodawcza w myśl art. 26 konstytucji z 1975 roku), szczególnie po zmianie konstytucji w 1986 roku⁴⁸. W grudniu 2014 roku problemem stał się wybór głowy państwa ze względu na regulacje konstytucyjne. W myśl art. 32 konstytucji prezydenta Grecji wybiera jednoizbowy parlament — Izba Deputowanych — na 5-letnią kadencję większością 2/3 głosów w dwóch pierwszych turach (w odstępie 5 dni), a w trzecim głosowaniu większością 3/5 (czyli 180 deputowanych z 300, w odstępie 5 dni). Jeśli nie zostanie osiągnięta powyższa większość kwalifikowana, parlament zostaje rozwiązany w ciągu 10 dni i odbywają się nowe wybory, a prezydenta wybiera się w pierwszych dwóch turach większością 3/5 głosów, w kolejnej turze większością bezwzględną. W grudniu 2014 roku nie udało się wybrać prezydenta w trzech głosowaniach (w niezwykle podzielonym parlamencie) i 20 stycznia 2015 roku doszło do przedterminowych wyborów parlamentarnych. Zwycięska Syriza wraz z partią Niezależnych Greków oraz Nową Partią Demokratyczną wybrała Prokopisa Pavlopoulosa większością 233 deputowanych⁴⁹. Trudności wyboru głowy państwa wzbudziły dyskusje wokół zmiany jego sposobu wyboru, zastanawiano się nad możliwością jego bezpośredniego wyboru przez wyborców, ale w ostateczności nie został złożony żaden projekt zmiany konstytucji.

Tradycyjnie wysokim poparciem w greckim społeczeństwie cieszy się wojsko, policja oraz Kościół prawosławny. Ten ostatni na mocy art. 3 konstytucji jest dominującym kościołem, ze szczególną autonomią dla półwyspu Góry Athos z jej 20 świętymi klasztorami (art. 105 konstytucji). Kościół grecki jest drugim największym właścicielem dóbr (130 tys. hektarów) i cieszy się wieloma przywilejami. Przykładowo to państwo greckie wypłaca wynagrodzenia dla około 10 tys. księży. Ceremonia zaprzysiężenia rządu odbywa się w obecności hierarchy kościoła. Aleksis Tsipras był pierwszym premierem, który pominął ceremoniał religijny przy zaprzysiężeniu. Ważną deklaracją biskupa Hieronima, głowy greckiego kościoła prawosławnego, były słowa: „[...] jeśli państwo

⁴⁸ J. CATSIAPIS: *Dziesięć lat konstytucji Grecji z 9 czerwca 1975 roku*. W: *Konstytucja Grecji 1975/1986*. Warszawa 1992, s. 100—104. Por. S. GRABOWSKA: *Odpowiedzialność konstytucyjna prezydenta Grecji*. „Przegląd Sejmowy”, nr 5/2012, s. 217.

⁴⁹ <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/14917/syriza-s-rise-will-test-greece-and-eu-but-the-euro-is-safe> [dostęp: 23.01.2015].

potrzebuje nas, jesteście tutaj. Możemy wykorzystać środki finansowe z naszej własności, aby uczestniczyć w zapłacie części długu publicznego”⁵⁰. Co ciekawe, żaden z pakietów pomocy finansowej dla Grecji nie dotyczył kwestii przywilejów greckiego kościoła.

Wzrostem zaufania cieszą się obywatele i ruchy społeczne. Należy ten fakt odnotować, gdyż w Grecji brakuje silnej tradycji społeczeństwa obywatelskiego, czego przyczyną miały być m.in. setki lat panowania tureckiego. Jednak w okresie kryzysu gospodarczego 2008 roku i polityki *austerity* sytuacja uległa zmianie, bowiem w 2012 roku aż 35% populacji kraju znalazło się na granicy biedy i wykluczenia społecznego. Przed wybuchem kryzysu mniej niż 10% obywateli powyżej 15. roku życia angażowało się w organizacje pozarządowe⁵¹. W obliczu pogłębiającego się kryzysu oprócz Kościoła prawosławnego oraz licznych organizacji zaczęły się rozwijać społeczne grupy solidarności i wiele internetowych inicjatyw od 2010 roku (I Memorandum). Egzemplifikacją takich działań były internetowe akcje wymiany dóbr czy usług w 17 miastach w 2012 roku. W mieście Volos powstał lokalny system wymiany handlowej, podobnie zresztą jak w Atenach i mniejszych miastach, takich jak Patras, Katerini czy Korfu⁵². Ciekawą inicjatywą był tzw. ruch ziemniaczany, do którego przyłączyli się uprawiający ziemniaki z Katerini na północy Grecji, sprzedając zbiory bezpośrednio konsumentom. W zakresie służby zdrowia natomiast oprócz pomocy takich organizacji, jak Lekarze bez Granic czy Lekarze Świata, zaczęły powstawać małe kliniki — tzw. społeczne centra medyczne — głównie w Atenach i Salonikach czy społeczne apteki⁵³. Również do akcji pomocy ludności włączyły się armia, supermarkety czy partie polityczne, takie jak neofaszystowski Złoty Świt.

Badania opinii publicznej wskazują jednoznacznie, że najmniejsze zaufanie mają obywatele do partii politycznych: zaledwie 11%. Wynika z tego konstatacja, że w oczach społeczeństwa to dotychczasowy układ dwupartyjny PASOK — Nowa Demokracja ponosi winę za skutki kryzysu. Ich polityka klientelistyczna, nepotyzm, nadmierne wydatki, afery korupcyjne przyczyniły się do katastrofy ekonomicznej kraju. Szczególnie dotkliwe konsekwencje w tej mierze poniosła PASOK, która z 43-procentowego poparcia w wyborach parlamentarnych z 2009 roku w wyborach ze stycznia 2015 roku otrzymała zaledwie 4,6% głosów. Wyborcy w drodze protestu postanowili oddać głosy na Syrizę — Partię Radykalnej Lewicy czy neofaszystowski Złoty Świt. Choć ugrupowania te istniały przed kryzysem, to jednak nie otrzymywały większej

⁵⁰ http://www.repubblica.it/economia/2015/04/12/news/grecia_chiesa_orotodossa-111754547 [dostęp: 12.04.2015].

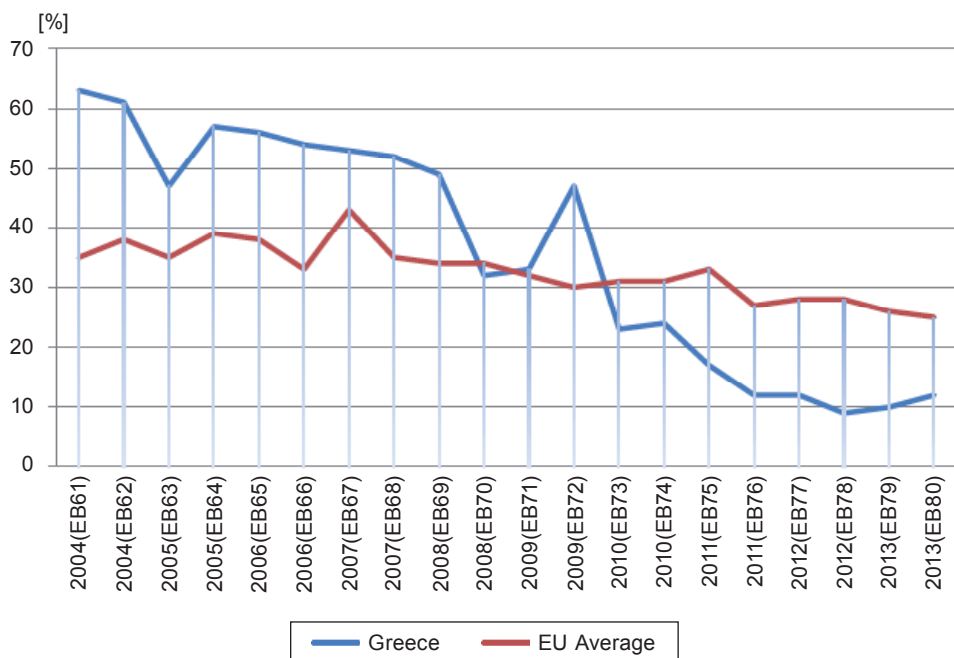
⁵¹ Por. D.A. SOTIROPOULOS, D. BOURIKOS: *Economic Crisis, Social Solidarity and Voluntary Sector in Greece*. „Journal of Power, Politics & Governance”. Vol. 2/2014, s. 38.

⁵² Ibidem, s. 40.

⁵³ Ibidem, s. 42.

liczby głosów. Dzięki kryzysowi Złoty Świt zyskał możliwość wejścia do parlamentu.

Inną stroną działalności tradycyjnych greckich stronnictw politycznych były ich wysokie wydatki na kampanie wyborcze oraz zadłużanie się w bankach na konto przyszłych subwencji budżetowych. Niezbędne zatem okazało się również zreformowanie systemu finansowania partii politycznych oraz ograniczenia wysokości wydatków w drodze ustawy 4304 z 2014 roku⁵⁴.

Wykres 2.4. Wskaźnik poziomu zaufania do greckiego parlamentu

Źródło: Standard Eurobarometers 61—80, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm (17.06.2016); E. SIGALAS, S. BLAVOUKOS: *A Case of Exogenous Parliamentary Reform? Curbing Parliamentary Privileges I the Aftermath of the Greek Crisis*, https://www.academia.edu/7453442/A_CASE_OF_PARLIAMENTARY_REFORM_CURBING_PARLIAMENTARY_PRIVILEGES_IN_THE_AFTERMATH_OF_THE_GREEK_CRISIS [dostęp: 17.06.2016].

Cieszący się w 2004 roku 63-procentowym zaufaniem parlament w dobie kryzysu również odczuł jego spadek. W 2012 roku mniej niż 10% obywateli ufało instytucji parlamentu. Między 2010 i 2012 rokiem odbyły się przed nim liczne manifestacje na placu Syntagma. Zwracano uwagę na wysokie wynagrodzenia deputowanych, którzy całymi klanami rodzinnymi zasiadali w Izbie

⁵⁴ Ustawa nr 4304 — ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4304 Έλεγχος των οικονομικών και πολιτικών κομμάτων και των αιρετών αντιπροσώπων Βουλής και Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και άλλες διατάξεις (ΦΕΚ Α 234/23-10-2014).

Deputowanych. Równie wysokie były pensje pracowników parlamentu czy jego budżet. Dopiero kryzys gospodarczy i jego skutki wymusiły zmniejszenie powyższych wydatków⁵⁵.

Należy również wspomnieć o wzroście zaufania do wymiaru sprawiedliwości. W 2014 roku 49% respondentów ufało greckiemu sądownictwu. Niezmiernie ważne w tym kontekście wydają się z jednej strony zmiany wymuszone poprzez kolejne memoranda w postaci uproszczenia procedur postępowań oraz tzw. e-administracja. Także szybkie procesy członków grup anarchistycznych, organizacji terrorystycznych, takich jak 17 Listopada, czy proces przedstawicieli Złotego Świtu o zamordowanie rapera Pavlosa Fyssasa we wrześniu 2013 roku (na tle rasistowskim), pokazały wymiar sprawiedliwości w dobrym świetle. Również greckie sądownictwo oraz zawody prawnicze zostały objęte cięciami poziomu wynagrodzeń, co wywołało protesty tychże grup⁵⁶.

W wymiarze socjalnym i moralnym niektórzy konstytucjonaliści podnosili kwestie rozproszonej kontroli konstytucyjności w Grecji jako mniej skutecznej formy ochrony obywateli przed konsekwencjami kryzysu. W tej materii na szczególną uwagę zasługiwało orzecznictwo Rady Stanu jako najwyższego sądu administracyjnego czy Trybunału Obrachunkowego⁵⁷.

2.5. Wzrost poparcia dla radykalnych ugrupowań politycznych

Radykalizacja nastrojów społecznych w miarę pogłębiania się kryzysu gospodarczego musiała również przyczynić się do zmian poparcia dla dotychczasowych partii politycznych. Powstałe w 1974 roku po upadku dyktatury czarnych pułkowników partie konserwatystów z Nowej Demokracji i Ogólnogrecki Ruch Socjalistyczny (PASOK) stworzyły system dwupartyjny, pozostawiając niewiele miejsca dla trzecich partii, takich jak Komunistyczna Partia Grecji czy prawicowe Ludowe Zgromadzenie Prawosławne (LAOS) oraz mniejsze ugrupowania połączone w koalicję Synaspismos, a później Syrizę. Pogłębiający się kryzys gospodarczy 2008 roku i wywołane nim skutki społeczno-ekonomiczne

⁵⁵ E. SIGALAS, S. BLAVOUKOS: *A Case of Exogenous Parliamentary Reform? Curbing Parliamentary Privileges in the Aftermath of the Greek Crisis*, https://www.academia.edu/7453442/A_CASE_OF_PARLIAMENTARY_REFORM_CURBING_PARLIAMENTARY_PRIVILEGES_IN_THE_AFTERMATH_OF_THE_GREEK_CRISIS [dostęp: 17.06.2016].

⁵⁶ ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4270 *Αρχές δημοσιονομικής διαχείρισης και εποπτείας (εν-σωμάτωση της Οδηγίας 2011/85/ΕΕ) – δημόσιο λογιστικό και άλλες διατάξεις* (ΦΕΚ Α' 143/28.06.2014).

⁵⁷ Por. E. VENIZELOS: *State Transformation and the European Integration Project. Lesson from the financial crisis and the Greek paradigm*. CEPS Special Report, no. 130/February 2016, <https://www.ceps.eu/publications/state-transformation-and-european-integration-project-lessons-financial-crisis-and> [dostęp: 7.07.2016].

doprowadziły do przeobrażenia greckiej sceny partyjnej kosztem jej destabilizacji i fragmentaryzacji.

Winą za pogarszające się warunki życia zostały obarczone przede wszystkim dwie główne partie, które musiały podjąć się negocjacji pierwszego programu pomocy międzynarodowej, a w szczególności PASOK, która wygrała wybory w październiku 2009 roku. Mimo wielu protestów i manifestacji socjaliści uchwalili 6 maja 2010 roku ustawę przyjmującą pomoc⁵⁸. Stopniowo, na wzór hiszpański, zaczęły powstawać różnego rodzaju ruchy sprzeciwiające się polityce oszczędności i „cięć” (*anty-austerity*), takie jak Demokracja Bezpośrednia Teraz — Ruch Oburzonych Obywateli czy Ruch Placu Konstytucji (plac Syntagma znajduje się przed parlamentem)⁵⁹.

Tabela 2.3

Poparcie uzyskane przez partie polityczne w greckich wyborach parlamentarnych w latach 2007—2015

Nazwa listy	2007		2009		2012 (I)		2012 (II)		2015 (I)		2015 (II)	
	G	M	G	M	G	M	G	M	G	M	G	M
Syriza	5,04	14	4,59	13	16,79	52	26,89	71	36,34	149	35,46	145
ND	41,84	152	33,49	91	18,85	108	29,66	129	27,81	76	28,10	75
PASOK	38,10	102	43,94	160	13,18	41	12,28	33	4,68	13	6,28	17
KKE	8,15	22	7,53	21	8,48	26	4,50	12	5,47	15	5,55	15
LAOS	3,80	10	5,62	15	—	—	—	—	—	—	—	—
Złoty Świt	—	—	—	—	6,97	21	6,92	18	6,28	17	6,99	18
Niezależni Grecy (ANEL)	—	—	—	—	10,62	33	7,51	20	4,75	13	3,69	10
Lewica Demokratyczna (DIMAR)*	—	—	—	—	6,11	19	6,25	17	—	—	—	—
Rzeka (To Potami)	—	—	—	—	—	—	—	—	6,05	17	4,09	11
Unia Zwolenników Centrum	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,43	9

* DIMAR w koalicji z PASOK w wyborach z 20 września 2015 roku

Objaśnienia: **G** — procentowa liczba uzyskanych głosów; **M** — liczba mandatów w 300 osobowej Izbie Deputowanych

Źródło: <http://www.parliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New> [dostęp: 15.11.2015].

⁵⁸ Ustawa nr 3845 — tzw. I Memorandum — ΝΟΜΟΣ ΥΠ’ ΑΡΙΘΜ. 3845 Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της Ζώνης του ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΦΕΚ Α’65 — 6.05.2010).

⁵⁹ <http://www.skai.gr/news/greece/article/173486/nuhta-edasis-sto-sudagma> [dostęp: 26.06.2011].

Rozmiar niezadowolenia społecznego i konieczność dalszej pomocy finansowej sprawiały, że premier Jorgos Papandreu (wnuk i syn premierów Grecji) ogłosił przeprowadzenie referendum w tej kwestii, ale kilka dni później wycofał się z jego przeprowadzenia, składając dymisję 11 listopada 2011 roku. Prezydent Karolas Papoulias stwierdził, że celem nowego rządu będzie poprowadzenie kraju do nowych wyborów po negocjacji następnej międzynarodowej pomocy finansowej. Premierem został bezpartyjny technokrata Lucas Papadimos (wcześniej wiceprezes Europejskiego Banku Centralnego) przy poparciu PASOK i Nowej Demokracji. Kolejny pakiet pomocy zagranicznej⁶⁰ został przyjęty w lutym 2012 roku. Doszło do gwałtownych demonstracji i strajków, sprzeciwu wobec warunków pomocy. Powstał silny podział na partie wspierające programy pomocowe, jak PASOK czy Nowa Demokracja, oraz na ugrupowania anty-memorandum (program pomocy zagranicznej), takie jak Syriza — Partia Radykalnej Lewicy czy Złoty Świt — skrajnie prawicowa partia powstała w 1993 roku, która nigdy wcześniej nie była w parlamencie, nie przekroczywszy progu 3% w skali kraju. W międzyczasie doszło również do procesu rozłamów partyjnych. Z Nowej Demokracji odeszła Dora Bakoyannis, tworząc liberalno-konserwatywny Sojusz Demokratyczny, w 2012 roku odszedł Panos Kammenos, tworząc Niezależnych Greków, a z Syrizy w 2010 roku odłączyła się grupa byłych zwolenników eurokomunizmu, tworząc Lewicę Demokratyczną (DIMAR)⁶¹. Ważne zmiany miały miejsce również wewnątrz partii politycznych. Utworzona w 2004 roku Syriza jako koalicja kilkunastu ugrupowań radykalnej lewicy zmieniła swojego przywódcę. W 2010 roku Alekosa Alavanosa (rocznik 1950, były członek Komunistycznej Partii Grecji) zmienił trzydziestokilkuletni wówczas Aleksis Tsipras. Głównymi hasłami partii były jedność i radykalność, a także sprzeciw wobec jakiegokolwiek koalicji z socjalistami czy reformistami. Jednym z czołowych polityków Syrizy, a zarazem symbolem greckiego ruchu oporu, był 90-letni Manolis Glezos (lider ruchu Aktywnych Obywateli), który w 1941 roku zerwał hitlerowską flagę z Partenonu⁶². Kolejnym znaczącym krokiem w działalności Syrizy było jej przekształcenie z luźnej koalicji ugrupowań w partię polityczną na kongresie założycielskim, który odbył się w dniach 10—14 lipca 2013 roku. Aleksis Tsipras ponownie został wybrany na sekretarza partii w prawyborach, łącząc różne nurty ideologiczne (od ruchów antykapi-

⁶⁰ Ustawa nr 26 — tzw. II Memorandum — ΝΟΜΟΣ ΥΠ’ ΑΡΙΘΜ. 4046 Έγκριση των Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημοσίου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας (ΦΕΚ Α’ 28/14.02.2012).

⁶¹ P. MARKARIS: *Tempi...*, s. 50.

⁶² M. PUCCIARELLI, G. RUSSO SPENA: *Tsipras chi? Il leader Greco che vuole rifare l’Europa*. Roma 2014, s. 31.

talistycznych, trockistowskich po nurty związane z ideologią komunistyczną, socjalistyczną czy ruchem feministycznym).

Rycina 2.2. Geograficzne obszary poparcia w wyborach parlamentarnych z 2007 roku

Źródło: Greckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2007/pages/index.html> [dostęp: 15.11.2015].

Rycina 2.3. Geograficzne obszary poparcia w wyborach parlamentarnych z 2009 roku

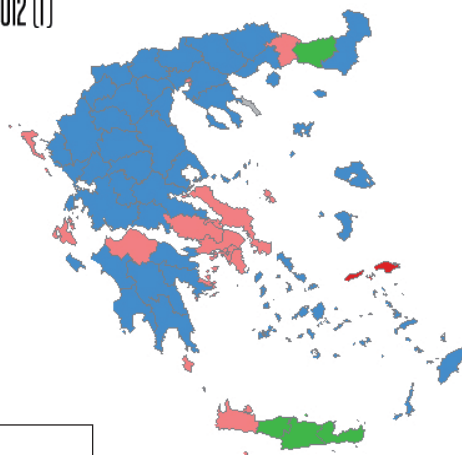
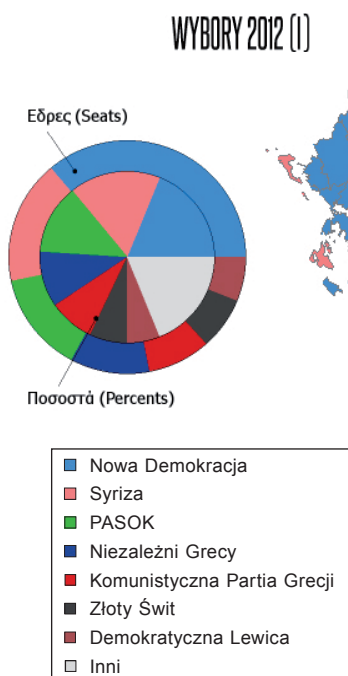
Źródło: Greckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2007/pages/index.html> [dostęp: 15.11.2015].

Powyżej przedstawione mapy ilustrują, jak w kolejnych przedterminowych wyborach parlamentarnych do Izby Deputowanych (kadencja 4-letnia) w 2007, 2009 oraz podwójnej elekcji z maja, a później czerwca 2012 roku zmieniały się obszary poparcia dla najważniejszych partii politycznych. Elekcję

Γραμμένοι	9.945.859
Ενσωμάτωση	100,00 %
Ψήφισαν	65,12 %
Ακυρά/Λευκά	2,36 %

Εκτός Βουλής 19,02 %

	108	18,85 %
	52	16,78 %
	41	13,18 %
	33	10,61 %
	26	8,48 %
	21	6,97 %
	19	6,11 %
		2,93 %
		2,90 %
		2,56 %

Rycina 2.4. Geograficzne obszary poparcia w wyborach parlamentarnych z 6 maja 2012 roku

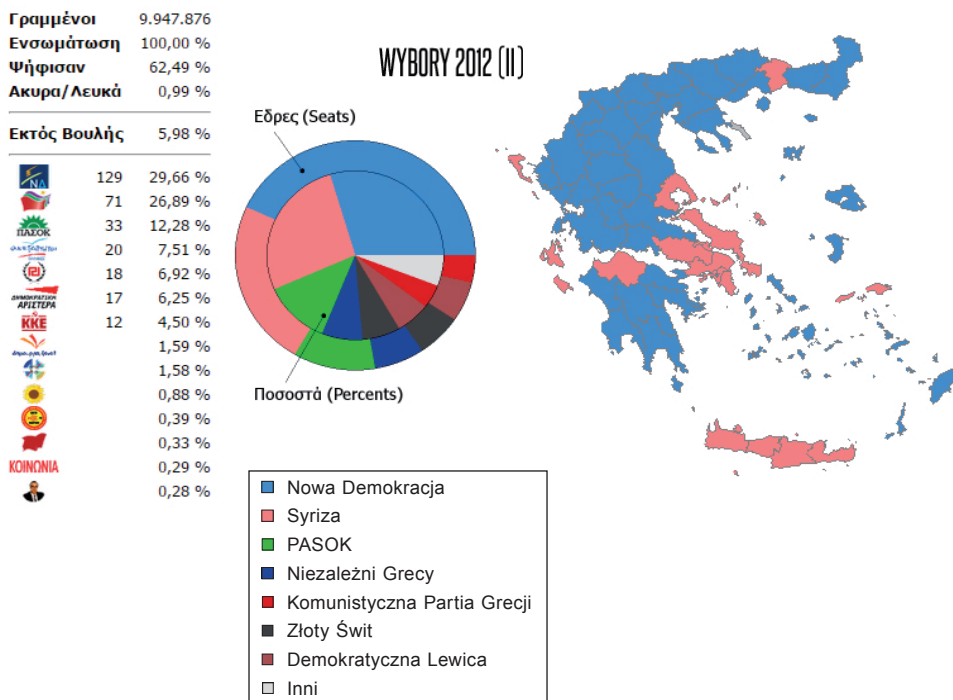
Źródło: Greckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych,

z 2007 roku wygrała Nowa Demokracja, zdobywając ponad 41% głosów, natomiast w 2009 roku w wyborach zwyciężyła socjalistyczna PASOK z ponad 43-procentowym poparciem. Obie partie utworzyły jednopartyjne gabinety. Większość w parlamencie zyskały dzięki wprowadzonemu do proporcjonalnej ordynacji wyborczej mechanizmowi bonusu 40 miejsc dla zwycięskiego ugrupowania. W 2008 roku premię większościową zwiększono do 50 mandatów⁶³. Powyższe wybory reprezentowały stan dwupartyjnej rywalizacji ze stałymi obszarami wpływów socjalistów na Krecie czy w Tracji, natomiast konserwatystów na południowym Peloponezie i w Tracji.

Sytuację geopolityczną w zasadniczy sposób zmieniły wybory z 6 maja, a następnie 17 czerwca 2012 roku. Podwójna elekcja parlamentarna spowodowana była niemożnością powołania rządu. Powyższe wybory były wyrazem protestu wobec polityki cięć i oszczędności. Indeks przesunięcia poparcia wyborczego osiągnął najwyższą w historii Grecji wartość — 48,7 (maj 2012 roku), co oznacza, że co drugi wyborca zmienił swoje preferencje wyborcze.

⁶³ Por. M. LORENCKA: *Grecja. W: Systemy polityczne wybranych państw basenu Morza Śródziemnego*. Red. M. MYŚLIWIEC, K. KRYSIENIEL. Poznań—Chorzów 2011, s. 210.

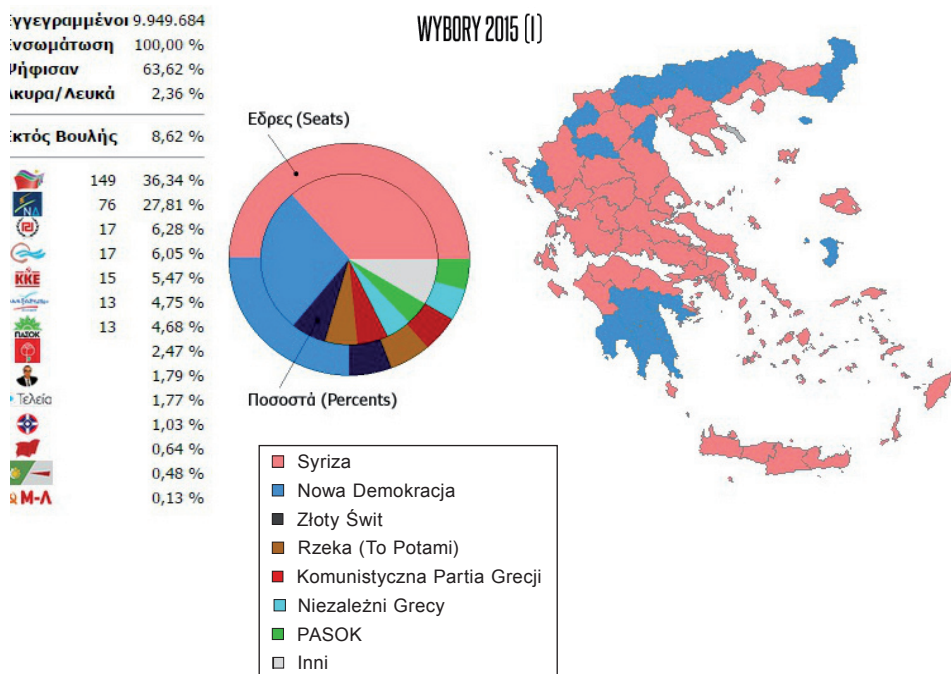
Do parlamentu weszło 7 ugrupowań. Choć obydwie elekcje wygrała Nowa Demokracja, to jej poparcie w maju wynosiło 18,85% głosów, a w czerwcu 29,66% (wynik obawy przed zwycięstwem Syriza). Drugim ugrupowaniem kraju stała się radykalna lewica, uzyskując w maju 16,79% głosów, a w czerwcu 26,89%. Największą porażkę odniosła PASOK popierana przez ponad 13% wyborców, a w czerwcu przez 12,28%. Po raz pierwszy do parlamentu weszła partia neofaszystowska Złoty Świt, osiągając prawie 7% głosów. Ta partia skrajnej prawicy założona przez Nikolaosa Michaloliakosa już w swojej symbolice nawiązuje do działalności NSDAP (meander w kształcie tej partii czy swastyki). Głównym punktem programowym partii jest hasło pozbycia się z Grecji wszystkich imigrantów, stąd ich częste akcje niszczenia straganów cudzoziemców czy ataki na przeciwników. Według dziennika „Tovima” w wyborach z 2012 roku na Złoty Świt głosowało około 50% członków armii skupionych w dużych miastach, w Atenach czy Salonikach⁶⁴.

Rycina 2.5. Geograficzne obszary poparcia w wyborach parlamentarnych z 17 czerwca 2012 roku

Źródło: Greckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012b/public/#/%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}> [dostęp: 15.11.2015].

⁶⁴ M. PUCCIARELLI, G. RUSSO SPENA: *Tsipras chi? Il leader Greco...*, s. 59.

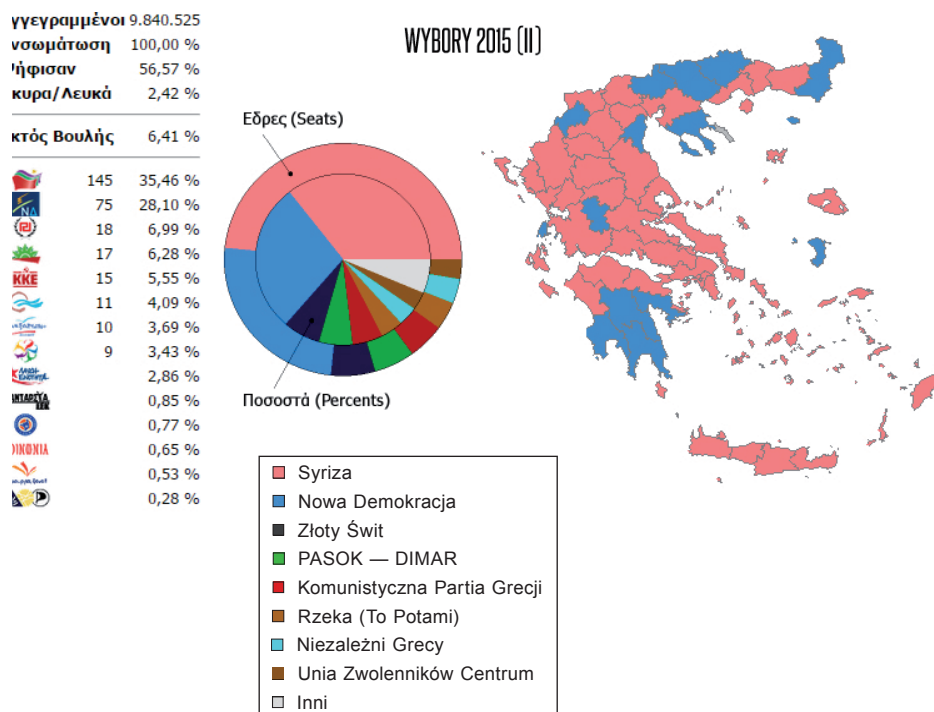

Rycina 2.6. Geograficzne obszary poparcia w wyborach parlamentarnych z 25 stycznia 2015 roku

Źródło: Greckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://ekloges-rev.singularlogic.eu/v2015a/v/public/index.html#%7B%22cls%22:%22main%22,%22params%22:%7D%7D> [dostęp: 15.11.2015].

W 2012 roku do parlamentu weszły też nowe ugrupowania, takie jak lewicowy DIMAR czy nacjonalistyczni Niezależni Grecy. Ich obecność miała znaczenie w kontekście potrzeby utworzenia koalicji politycznych po podwójnych wyborach z 2012 i 2015 roku. Grecy tylko w okresie przełomu lat 1989/1990 musieli tworzyć koalicje, oznacza to zatem powstanie nowego wzorca rywalizacji i współpracy między partiami politycznymi. Po wyborach z 2012 roku premierem został Antonis Samaras z Nowej Demokracji, tworząc koalicję z PASOK i DIMAR.

Kolejne przedterminowe wybory parlamentarne odbyły się 25 stycznia 2015 roku z powodu niemożności wyboru prezydenta Republiki przez Izbę Deputowanych oraz 20 września 2015 roku z powodu przyjęcia w lipcu III programu pomocowego i rozłamów w Syriizie. Niewątpliwie powyższe wybory miały jednego zwycięzcę — partię Aleksisa Tsiprasa, który został premierem. W styczniu na Syriizę zagłosowało 36,34% wyborców, a we wrześniu 35,34%. Nie udało się jej jednak zdobyć większości mandatów w parlamencie, dlatego powstała koalicja z nacjonalistyczną partią Niezależnych Greków. Ta skądinąd egzotyczna koalicja polityczna była połączona sprzeciwem wobec warunków memorandumów. Jednymi z pierwszych posunięć rządu były zatrzymanie prywatyzacji sektora

Rycina 2.7. Geograficzne obszary poparcia w wyborach parlamentarnych z 20 września 2015 roku
 Źródło: Greckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://ekloges.yypes.gr/current/v/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}> [dostęp: 15.11.2015].

publicznego czy ponowne zatrudnienie zwolnionych urzędników⁶⁵. Miały miejsce także głosowania, w których Syriza bez poparcia koalicjanta uchwaliła ustawę o legalizacji związków jednopłciowych (22 grudnia 2015 roku)⁶⁶ czy wybudowanie meczetu w Atenach. 4 kwietnia 2015 roku przewodnicząca parlamentu Zoe Konstantopoulou (trzydziestokilkuletnia córka założyciela partii Synaspismos) powołała specjalny Komitet Prawdy o Długu Publicznym (Επιτροπή Αλήθειας Δημοσίου Χρέους, ang. *Greek Debt Truth Commission*)⁶⁷. Tym niemniej pierwsza połowa 2015 roku przebiegała w atmosferze negocjacji następnego programu pomocowego. Wyróżnił się w nich grecki ekonomista, minister finansów Yannis Varoufakis⁶⁸, który próbował wymóc jak najwięk-

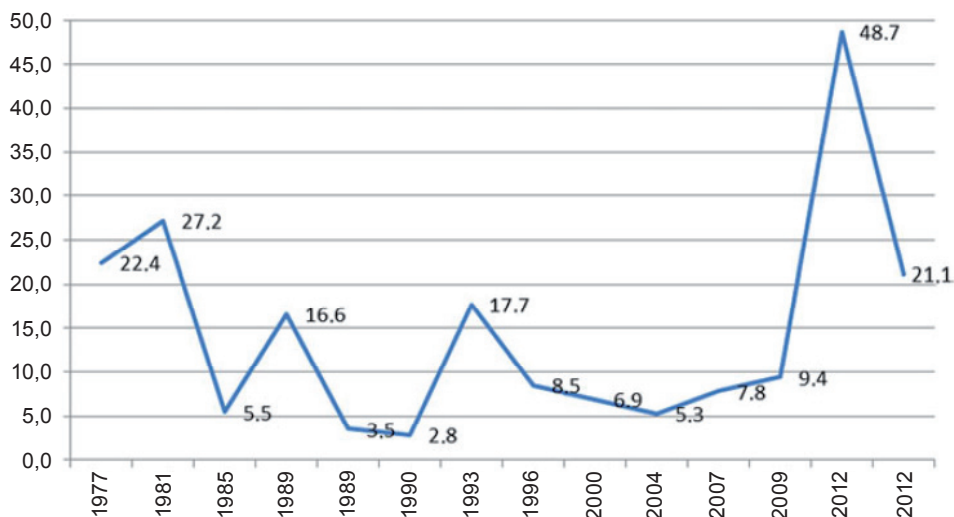
⁶⁵ http://www.repubblica.it/economia/2015/05/06/news/atene_sfida_la_troika_ok_alla_riassunzione_di_3_900_dipendenti_statali_-113682779 [dostęp: 6.05.2015].

⁶⁶ <http://wyborcza.pl/1,75399,19388600,grecja-parlament-zalegalizowal-zwiazki-homo-seksualne.html> [dostęp: 23.12.2016].

⁶⁷ http://greekdebtruthcommission.org/index_el.php [dostęp: 15.11.2016].

⁶⁸ <http://www.ekathimerini.com/205218/article/ekathimerini/news/varoufakis-speaks-about-plan-x-and-its-rejection> [dostęp: 16.01.2016].

sze ustępstwa dla Grecji, grożąc wyjściem ze strefy euro. Co ciekawe, Syriza w swoim programie nie miała haseł Grexitu.

Wykres 2.5. Indeks przesunięcia poparcia wyborczego w Izbie Deputowanych w latach 1977–2012

Źródło: S. VERNEY, A. BOSCO: *Living Parallel Lives: Italy and Greece in Age of Austerity*. „South European Society and Politics”, no. 44/2013, s. 417.

Tabela 2.4

Przykłady nowych ugrupowań politycznych w Grecji w okresie kryzysu gospodarczego

Lewica	Prawica
1	2
Antykapitalistyczna Lewicowa Współpraca dla Obalenia (ANT.AP.SY.A) 2009 (Radykalna Lewica)	Niezależni Grecy (AN.EΛ) 2012 (Konserwatywna Prawica)
Demokratyczna Lewica (ΔH.MAP) 2010 (Centrolewica)	Drachma Pięciogwiazdkowa 2013 (Prawica)
Ruch „Nie Płać” 2012 (Lewica)	Narodowa Nadzieja 2010 (Konserwatywna — Radykalna Prawica)
Ruch „Demokratycznych Socjalistów” (KI. ΔH.ΣO) 2015 (Centrolewica)	Front Narodowy 2012 (Radykalna Prawica)
Społeczeństwo Wartości 2012 (Centrolewica)	Unia dla Ojczyzny i Ludu 2014 (Konserwatywna Prawica)
Umowa Społeczna 2012 (Centrolewica)	Sojusz Demokratyczny 2010 (Centroprawica)
Społeczeństwo jest Pierwsze 2013 (Lewica)	Społeczeństwo 2008 (Konserwatywna Prawica)

cd. tab 2.4

1	2
Jedność Ludowa (ΛΑ.Ε) 2015 (Lewica Komunistyczna)	Krajowe Stowarzyszenie 2011 (Prawica)
Reformatorzy (ΜΕ.ΔΗ.ΑΝΑ) 2014 (Centrolewica)	Akcja 2009 (Centroprawica)
Panheleński Rydwan Obywateli 2011 (Centrolewica)	Tworzenie 2012 (Centroprawica)
Plan B (2013) (Radykalna Lewica)	Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna dla Obalenia 2013 (Konserwatywna Prawica)
Umowa na Nową Grecję 2013 (Centrolewica)	
Rzeka 2014 (centrum) Kropka 2014 (centrum) Partia Piratów Grecji 2012	

Źródło: Opracowanie własne i Aleksandros Andrikopoulosa na podstawie greckich dzienników: m.in. www.ekathimerini.gr, www.tovima.gr w okresie 2012—2015

Tabela 2.5

Gabinety rządowe w Grecji w latach 2007—2016

Lp.	Premier	Okres sprawowania władzy	Skład rządu
1.	II gabinet Kostasa Karamanlisa	19.09.2007 — 7.10.2009	Nowa Demokracja
2.	Jorgos Papandreu (junior)	6.10.2009 — 11.11.2011	PASOK
3.	Lucas Papadimos	11.11.2011 — 17.05.2012	PASOK, Nowa Demokracja, LAOS
4.	Panajotis Pikrammenos	17.05.2012 — 21.06.2012	bezpartyjny
5.	Antonis Samaras	21.06.2012 — 26.01.2015	Nowa Demokracja, PASOK, DIMAR (do 25.06.2013), Porozumienie dla Nowej Grecji (od 9.06.2014)
6.	I gabinet Alexisa Tsiprasa	26.01.2015 — 27.08.2015	Syriza, Niezależni Grecy (ANEL)
7.	Vasiliki Thanou-Christophilou	27.08.2015 — 21.09.2015	bezpartyjny
8.	II gabinet Alexisa Tsiprasa	21.09.2015 do dziś	Syriza, Niezależni Grecy (ANEL)

Źródło: Strona internetowa rządu greckiego, http://www.ggk.gov.gr/?page_id=776&sort=time [dostęp: 10.06.2016].

W okresie kryzysu gospodarczego powstało w Grecji 8 gabinetów rządowych. Można je podzielić zasadniczo na 3 grupy. Do pierwszej zaliczymy jednopartyjne gabinety Kostasa Karamanlisa oraz Jorgosa Papandreu. W dru-

giej grupie mieszczą się rządy koalicyjne Lucasa Papadimosa (z bezpartyjnym premierem, ekonomistą na wzór włoskiego premiera Mario Montiego), rząd Antonisa Samarasa oraz dwa gabinety Aleksisa Tsiprasa. Do trzeciej grupy natomiast wchodzi gabinet Panajotisa Pikrammenosa (wcześniej przewodniczącego Rady Stanu) oraz Vasiliki Thanou-Christophilou (prezesa Sądu Kasacyjnego). Były to gabinety przejściowe, powstałe do tymczasowego zarządu państwem w myśl art. 37 konstytucji Grecji. Wedle zapisów konstytucji Grecji, gdy nie uda wyłonić się rządu przez pierwszą, drugą, trzecią partię parlamentu bądź wspólnie, to wówczas „misję sformowania rządu o możliwie największym poparciu i z uwzględnieniem wyników wyborów powierza (prezydent) przewodniczącemu Rady Stanu lub przewodniczącemu Sądu Kasacyjnego, lub przewodniczącemu Izby Obrachunkowej i rozwiązuje Izbę Deputowanych” (art. 37 ust. 3)⁶⁹.

2.6. Referendum z 5 lipca 2015 roku

Kryzys gospodarczy po 2008 roku doprowadził Grecję *de facto* do bankructwa, dlatego koniecznością stały się kolejne pakiety pomocy zewnętrznej w zamian za podjęcie programu oszczędności, „cięć” i reform strukturalnych. W wyniku wyborów z 25 stycznia 2015 roku do władzy doszły dwa ugrupowania sprzeciwiające się tego rodzaju rozwiązaniom, podkreślając wręcz naruszenie godności osoby ludzkiej tak radykalnym planem „cięć” socjalnych. Jednak zarówno Syriza, jak i Niezależni Grecy zdawali sobie sprawę, że bez zagranicznej pomocy finansowej państwo zbankrutuje, podjęto zatem negocjacje z Międzynarodowym Funduszem Walutowym, Centralnym Bankiem Europejskim i Komisją Europejską. Trudności w osiągnięciu kompromisu skłoniły premiera Tsiprasa do ogłoszenia w nocy 26 czerwca 2015 roku przeprowadzenia 5 lipca referendum w sprawie poddania pod głosowanie wyborców propozycji kredytodawców z 25 czerwca⁷⁰.

Na podstawie art. 44 ust. 2 konstytucji Grecji („Prezydent Republiki ogłasza dekret o referendum w sprawie ważnych problemów narodowych, na wniosek Rady Ministrów, na mocy decyzji podjętej bezwzględną większością ogólnej liczby deputowanych”) oraz art. 115 i 116 Regulaminu Izby Deputowanych prezydent Prokopis Pavlopoulos wydał dekret, który parlament zatwierdził stosunkiem głosów 178 do 121. Przeprowadzenie referendum poparła Syriza, Niezależni Grecy oraz Złoty Świt, natomiast przeciw opowiedziały się Nowa

⁶⁹ K. Μαυριάς: *Συνταγματικό δίκαιο*. 5^η έκδοξη. Αθήνα 2014, s. 538—548.

⁷⁰ <http://www.referendum2015gov.gr> [dostęp: 20.07.2016].

Demokracja, PASOK oraz Potami⁷¹. Komunistyczna Partia Grecji złożyła swoją własną propozycję⁷².

Warto zauważyć, że po raz pierwszy od uchwalenia konstytucji Grecji z 9 czerwca 1975 roku zostało przeprowadzone referendum w myśl art. 44 ust. 2 konstytucji. Przepis był nowelizowany w 1986 roku, odbierając prezydentowi Republiki prawo przeprowadzenia referendum. Ideę tę podjął jeszcze premier Jorgos Papandreu w październiku 2011 roku, ale ostatecznie z niej zrezygnował.

Kilka dni po zatwierdzeniu przez parlament przeprowadzenia referendum dwóch obywateli greckich złożyło do Rady Stanu wnioski o zbadanie konstytucyjności propozycji. W tym względzie grecka doktryna konstytucyjna była podzielona⁷³. Ostatecznie Rada Stanu decyzją 2787/2015 orzekła o konstytucyjności propozycji przeprowadzenia referendum, które odbyło się 5 lipca. Za odrzuceniem propozycji zagłosowało 61,31% wyborców (przewidziany próg to 40%).

Tabela 2.6

Wyniki referendum (*Δημοψήφισμα Ιούλιος 2015*) z 5 lipca 2015 roku

Przeciw propozycji / NIE	61,31%	3 558 864
Za propozycją /TAK	38,69%	2 245 368
Uprawnieni do głosowania 9 914 244	Frekwencja 62,15%	Głosy ważne 94,20%

Źródło: Greckie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://ekloges-prev.singularlogic.eu/r2015/e/public/index.html#%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}> [dostęp: 10.06.2016].

Zwycięstwo zwolenników odrzucenia propozycji instytucji międzynarodowych wzmocniło wewnętrzną pozycję premiera Tsiprasa, który prowadził w tym celu kampanię. Do dymisji natomiast musiał się podać lider Nowej Demokracji Antonis Samaras. Także kontrowersyjny minister finansów Yanis Varoufakis złożył dymisję, a jego miejsce zajął Euklides Tsakalotos. Warto również przypomnieć, że wobec groźby grexitu rząd podjął decyzję o zamknięciu banków. Można było wypłacić tygodniowo maksymalnie 420 euro.

Po referendum 7 lipca zostały wznowione negocjacje, w wyniku których grecki parlament 14 sierpnia 2015 roku przyjął III program pomocy finansowej

⁷¹ To Potami (To Ποτάμι), czyli Rzeka, to centrowa partia założona w lutym 2014 roku przez popularnego dziennikarza Stavrosa Teodorakisa mająca 11 deputowanych po wyborach z 20 września 2015 roku.

⁷² Por. G. ARAVANTINOU LEONIDI: *La sfida di Atene all'Europa dell'austerità: il referendum del 5 luglio 2015*, <http://www.federalismi.it/AppOpenFilePDF.cfm?artid=29951&dpath=document&dfile=15072015093248.pdf&content=La+sfigda+di+Atene+all%E2%80%99Europa+dell%E2%80%99austerit%C3%A0:+il+referendum+del+5+luglio+2015+-+stato+-+dottrina+-+> [dostęp: 6.07.2016].

⁷³ Ibidem, s. 12.

z zagranicy, większością 229 deputowanych⁷⁴. Z Syrizy odeszła grupa 30 deputowanych z przewodniczącą parlamentu Zoi Kostantopoulou i Panajotisem Lafazisem. W związku z powyższymi wydarzeniami premier podał się do dymisji i rozpisano kolejne wybory na 20 września 2015 roku.

2.7. Reformy struktury państwa

Zgodnie z art. 101 ust. 1 konstytucji Grecji administracja państwowa działa na zasadach decentralizacji. 27 maja 2008 roku została uchwalona trzecia nowelizacja konstytucji, wprowadzając ust. 4 art. 101 („Ustawodawca i Administracja są obowiązani w swojej działalności normatywnej brać pod uwagę szczególnie warunki regionów wyspiarskich i górskich, sprzyjając ich rozwojowi”)⁷⁵.

Można wyróżnić trzy etapy powstawania podziału administracyjnego Grecji. Najpierw ustawą z 1984 roku wprowadzono pierwszy szczebel władzy lokalnej. Następnie ustawą z 1986 roku i dekretem prezydenckim z 1987 roku utworzono struktury administracyjne regionu. Ustawą z 1994 roku powoływano drugi szczebel samorządu terytorialnego. Całość ewolucji administracyjnej zamyka ustawa z 1997 roku, tzw. program Ioannisa Kapodistriasa, która zmieniła liczbę gmin miejskich i wiejskich⁷⁶, ograniczając liczbę gmin z blisko 6 tys. do 1033. Kolejnym ważnym etapem optymalizacji działalności zdecentralizowanej było przyjęcie Kodeksu Muncypalnego w 2006 roku (np. została wprowadzona instytucja referendum lokalnego).

7 czerwca 2010 roku parlament uchwalił ustawę o nowej architekturze terytorialnej państwa — tzw. program Kallikratisa, który zaczął obowiązywać od 1 stycznia 2011 roku⁷⁷. Na podstawie jego założeń dokonano dalszej redukcji liczby gmin z 1033 do 325. Zostały zlikwidowane 54 prefektury i 19 prowincji jako drugi szczebel samorządu terytorialnego. W ich miejsce jako drugi szczebel samorządu miało działać 13 regionów. Ponadto ustanowiono 7 zdecentralizowanych administracji (po dwa regiony) z generalnym sekretarzem wyznaczonym przez rząd centralny.

⁷⁴ Por. G. ARAVANTINOY LEONIDI: *Le elezioni legislative del 20 settembre in Grecia: la seconda volta di Tsipras*, <http://federalismi.it/document/23092015171711.pdf> [dostęp: 16.06.2016].

⁷⁵ 27 maja 2008 roku zostały znowelizowane 4 artykuły konstytucji: art. 57 ust. 1, art. 79 ust. 1, art. 101 oraz art. 115.

⁷⁶ J. KAMIŃSKI: *System konstytucyjny Grecji*. Warszawa 2004, s. 59; M. LORENCKA: *Grecja...*, s. 207.

⁷⁷ Ustawa nr 3852 — ΝΟΜΟΣ ΥΠ’ ΑΡΙΘΜ. 3852 Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης — Πρόγραμμα Καλλικράτης (ΦΕΚ Α’87/7.06.2010).

Zmniejszenie liczby jednostek podziału terytorialnego miało wpłynąć na proces optymalizacji i modernizacji administracji lokalnej, ograniczając rozbudowany aparat urzędniczy. Likwidowane jednostki przekształcały się jednak w podmioty o charakterze współpracy między różnymi szczeblami podziału terytorialnego. Dopiero warunki kolejnych programów pomocowych zaczęły ograniczać liczbę zatrudnionych w administracji publicznej i lokalnej, jednocześnie sprzyjając rozwojowi informatyzacji, lepszemu zarządzaniu oraz odformalizowaniu procedur⁷⁸. Z drugiej jednak strony kryzys gospodarczy nie ułatwiał procesowi decentralizacji, często bowiem zmniejszone środki finansowe trafiały do jednostek samorządowych, nie wystarczając do wykonywania powierzonych zadań. Jak pisze Dimitri A. Sotiropoulos: „w 2010 roku w Grecji przyjęto, że samorząd lokalny był rodzajem „czarnej dziury”, na którą brakuje państwowych funduszy, co doprowadziło do połączenia wszystkich gminnych przedsiębiorstw w jedno przedsiębiorstwo na rzecz gminy”⁷⁹.

2.8. Wnioski

Podsumowując proces rozważań nad wpływem kryzysu gospodarczego na działanie systemu politycznego współczesnej Grecji, należy dokonać weryfikacji przyjętych we wstępie hipotez i problemów badawczych.

Powyżej przedstawiona analiza zjawisk i procesów społecznych, gospodarczych i politycznych wskazuje, że państwo greckie najdotkliwiej spośród krajów Europy Południowej odczuło i nadal odczuwa konsekwencje kryzysu gospodarczego. Dzięki międzynarodowej pomocy finansowej w formie trzech programów udało się wprawdzie zapobiec tragedii, jaką byłoby formalne bankructwo Grecji i jego nieprzewidywalnym skutkom, ale nie oznacza to, że sytuacja gospodarcza i społeczna uległa znaczącej poprawie, czego dowodem może być trwająca od 2008 roku głęboka recesja (pomimo zaobserwowanego w 2014 roku niewielkiego dodatniego tempa wzrostu gospodarczego, zob. tabela 1.9 w rozdziale 1).

Walka z kryzysem gospodarczym i jego konsekwencjami zdominowała dyskurs polityczny ostatnich lat, wpływając w istotny sposób na funkcjonowanie systemu politycznego. Grecja stała się swoistym laboratorium zmian społecznych, gospodarczych i politycznych. Z jednej strony zauważa się wewnętrzny charakter kryzysu wywołany rosnącym od lat długiem publicznym w stosunku do PKB czy słabością instytucji politycznych związanych chociażby z patolo-

⁷⁸ Por. D.A. SOTIROPOULOS: *Southern European Governments and Public Bureaucracies in the context of Economic Crisis*. „European Journal of Social Security”, no. 2/2015, s. 237—238.

⁷⁹ Ibidem, s. 238.

gicznym klientelizmem czy korupcją⁸⁰. Z drugiej jednak strony dominuje stanowisko, że o wiele większe znaczenie w kryzysie gospodarczym ma konkurencyjność na globalnym rynku, relacje w strefie euro ze szczególną rolą Niemiec, wpływając negatywnie zwłaszcza na konstytucyjne wolności i prawa socjalne Greków.

Główna hipoteza badawcza niniejszego tekstu brzmi następująco: konieczność międzynarodowej pomocy finansowej i związane z nią wymagania cięć finansowych i reform strukturalnych przyczyniły się do ograniczenia suwerenności państwa greckiego w okresie kryzysu gospodarczego po 2008 roku. Zgodnie z tym, co stwierdza Evangelos Venizelos, były grecki minister finansów w latach 2011–2012 z socjalistycznej partii PASOK oraz profesor prawa konstytucyjnego Uniwersytetu im. Arystotelesa w Salonikach, „fiskalna i finansowa stabilność są również kluczowym komponentem krajowej władzy, nie tylko fiskalnej suwerenności, ale także suwerenności w ogóle. Związek pomiędzy suwerennością, a z drugiej strony ekonomiczną i społeczną stabilnością jest szczególnie istotny, [...] wpływając na stabilność polityczną w sensie zdolności rządzenia i politycznej legitymacji rządu i państwa *per se*”⁸¹.

We wstępnych uwagach przyjęto po pierwsze, że powtarzające się bankructwa państwa w historii Grecji po uznaniu jej niepodległości w 1830 roku przez Wielką Brytanię, Francję i Rosję (1843, 1860, 1893, 1922, 1932 oraz po 1940 roku, czyli w czasie okupacji niemieckiej i wojny domowej) wpłynęły w znacznym stopniu na proces kształtowania się systemu politycznego kraju w XIX i XX wieku. Już ceną międzynarodowych gwarancji niepodległości Grecji oraz konieczności międzynarodowej pomocy finansowej było to, że obce państwa narzucały Grekom wybór monarchy dziedzicznego najpierw w postaci Ottona Bawarskiego i bawarskiej administracji, a w 1862 roku księcia duńskiego Jerzego I. Należy też pamiętać, że na początku istnienia państwa jego terytorium ograniczało się zaledwie do Peloponezu i Attyki. Stopniowo obszar państwa zwiększał się, a wraz z nim chęć odbudowy dawnej terytorialnie Grecji (rozwój nacjonalistycznego nurtu „wielkiej idei”), co musiało pociągnąć za sobą konieczność modernizacji państwa, a wraz z tym zaciąganie pożyczek międzynarodowych. Po raz kolejny rząd grecki ogłosił bankructwo państwa w 1893 roku, a w 1898 roku został zmuszony do zgody na powstanie w Atenach „międzynarodowej komisji państw-wierzycieli, która sprawowała kontrolę nad finansami

⁸⁰ Por. G. ARAVANTINOY LEONIDI: *L'impatto della crisi economica sul sistema della Repubblica di Grecia*. In: *The Impact of the Economic Crisis on the EU Institutions and Member States*. Eds. F. BALAGUER CALLEJON, M. AZPITARTE, E. GUILLEN LOPEZ, J.F. SANCHEZ BARRILAO. Pamplona 2015; G. ARAVANTINOY LEONIDI: *Le elezioni legislative del 20 settembre...*, s. 3–4.

⁸¹ Por. E. VENIZELOS: *State Transformation and the European Integration Project. Lesson from the financial crisis and the Greek paradigm*. CEPS Special Report, no. 130/2016, <https://www.ceps.eu/publications/state-transformation-and-european-integration-project-lessons-financial-crisis-and> [dostęp: 7.07.2016] albo na stronach www.constitutionalism.gr.

Grecji”. Po wojnach bałkańskich i I wojnie światowej przegrany konflikt z Turcją o ziemie w Azji Mniejszej ponownie przyczynił się do bankructwa Grecji i końca wielkiej idei odbudowy w granicach Bizancjum. Niestabilność finansów państwa miała również wpływ na słabość i kruchość tamtejszej demokracji, nierzadko przerywanej wojskowymi zamachami stanu, jak w 1925 roku zamach i rządy gen. Theodorosa Pangalosa (wnuk generała Teodoros Pangalos jest deputowanym do parlamentu i wielokrotnym ministrem w rządach PASOK), rządy gen. Ioannisa Metaxasa od 1936 roku czy dyktatura tzw. czarnych pułkowników w latach 1967—1974.

Po drugie, słabość struktur państwa greckiego wynikała z braku silnej tradycji państwowości, bowiem okres poprzedzający niepodległość Grecji to ponad trzy stulecia pozostawania pod rządami imperium osmańskiego. Bycie jedną z prowincji oznaczało przyjęcie kultury i zwyczajów tureckich (np. Saloniki, drugie pod względem liczebności miasto Grecji, stało się jej częścią dopiero w 1912 roku, będąc zdominowane przez muzułmanów), a z drugiej strony duża nieufność wobec okupantów i zamykanie się w kręgach rodzinnych. Te procesy przyczyniły się z kolei do rozwoju takich negatywnych zjawisk, jak nepotyzm, klientelizm, korupcja czy rozwój „szarej strefy” obecnych w życiu dzisiejszych Greków, a także unikanie płacenia podatków przez zamożne elity, czego przykładem jest tzw. lista Lagarde, lista Luxemburg czy lista Borjans (listy Greków posiadających konta za granicą przesłane przez ówczesną francuską minister finansów czy rząd Niemiec). Jedną z najboleśniejszych konsekwencji wymienionych zjawisk jest brak silnej tradycji społeczeństwa obywatelskiego, co przyczyniło się do tego, że obecny kryzys gospodarczy będzie jeszcze dotkliwiej odczuwalny przez ludzi nim szczególnie doświadczonych. Przykładowo w 2010 roku mniej niż 10% Greków powyżej 15. roku życia angażowało się w działalność organizacji dobroczynnych i pozarządowych (średnia UE to 22%). Jedynym wyjątkiem w tej materii były przygotowania do olimpiady w 2004 roku. Należy zatem przyjąć prawdziwość tej hipotezy badawczej, w szczególności biorąc pod uwagę wzrost poziomu bezrobocia w okresie kryzysu gospodarczego, zmniejszenie wysokości wynagrodzeń i emerytur, likwidację części ośrodków edukacyjnych czy medycznych.

Nie budzi również wątpliwości prawdziwość hipotezy badawczej zakładającej, że patologiczny poziom klientelizmu, nepotyzmu czy korupcji w ramach rozbudowanego aparatu państwowego po 1974 roku przyczyniał się do niskiego poziomu zaufania obywateli do instytucji państwa (z wyjątkiem fali entuzjazmu związanego z igrzyskami olimpijskimi w 2004 roku). Upolitycznienie wyższych szczebli administracji szczególnie można było zaobserwować w okresie systemu dwupartyjnego przed kryzysem gospodarczym i licznych afer korupcyjnych doprowadzających do przedterminowych wyborów parlamentarnych w 2007 czy 2009 roku. Po 1974 roku rządy w kraju obejmowała konserwatywna Nowa Demokracja z klanem Karamanlisów czy Mitsotakisów (w funkcji głowy państwa,

premiera czy przewodniczącego parlamentu) albo PASOK z rodziną Papandreu. Po wyborach z 2007 roku premierem został Kostas Karamanlis, natomiast po wyborach z 2009 roku premierem, który negocjował pierwsze memorandum, był Jorgos Papandreu.

Stopniowy spadek zaufania do instytucji politycznych państwa (rządu, parlamentu, wymiaru sprawiedliwości) po okresie entuzjazmu związanego z letnimi igrzyskami olimpijskimi w Atenach w 2004 roku zatrzymały na chwilę jedynie wybory parlamentarne z 2009 roku. Cena finansowa igrzysk i związane z nimi afery korupcyjne, a także bezkarność sprawców zmusiły rząd Papandreu do polityki oszczędności i podpisania pakietów pomocy międzynarodowej — pierwszego w 2010 roku i drugiego w 2012 roku. Koszty społeczne wdrażanych zmian i ich intensywność były ogromne. Szczególnie mocno zaznaczył się wyraźny spadek poziomu zamożności obywateli Grecji z 91% unijnej średniej w 2007 roku do 72% w 2014 roku. Zamykanie szpitali, szkół, zwolnienia z pracy, obniżenie wysokości wynagrodzeń czy emerytur, podwyżka podatków, wzrost fali samobójstw oraz nieustanne protesty i strajki (nawet przed budynkiem parlamentu) sprawiły, że w 2014 roku tylko 11% obywateli ufało partiom politycznym, a 26% parlamentowi. Natomiast instytucjami, do których stopniowo wzrastało zaufanie, były armia (w 2014 roku 80%), policja (70%), obywatele (67%), Kościół prawosławny (57%) czy ruchy społeczne (50%). Nawet pełniący funkcje reprezentacyjne prezydent Grecji zyskał tylko 51% zaufania Greków. Spadek ów wiązał się z niemożnością wyboru głowy państwa przez podzielony parlament w grudniu 2014 roku i koniecznością rozpisania kolejnych wyborów parlamentarnych. Radykalizacja nastrojów społecznych i niezadowolenie społeczne zwróciły się przede wszystkim w stronę dwóch rządzących do 2009 roku partii: Nowej Demokracji i socjalistów z PASOK, z czym wiązał się także proces odchodzenia z nich grup polityków i tworzenia nowych ugrupowań. Największy spadek poparcia zanotowała PASOK w wyborach parlamentarnych ze stycznia 2015 roku, uzyskując zaledwie 4,68% głosów, gdy jeszcze w wyborach parlamentarnych z 2009 roku otrzymała ponad 43%.

Niewątpliwie prawdziwa jest także hipoteza badawcza odnosząca się do wpływu kryzysu gospodarczego na powstanie nowego i zasadniczego podziału socjopolitycznego (*cleavage*) w Grecji, a mianowicie za albo przeciw Memorandum i związaną z nim polityką oszczędności i cięć. Dotkliwe skutki kolejnych pakietów pomocy finansowej spolaryzowały społeczeństwo na zwolenników i przeciwników warunków zagranicznej pomocy finansowej, dzieląc i porządkując ugrupowania polityczne wokół tej osi. Konsekwencją pojawienia się nowego *cleavage* stało się wyparcie klasycznego podziału na prawicę i lewicę. Za koniecznością polityki *austerity* opowiedziały się tradycyjne partie, takie jak Nowa Demokracja i PASOK, natomiast przeciw warunkom pomocy zagranicznej były Syriza, Niezależni Grecy, neofaszystowski Złoty Świt czy Komunistyczna Partia Grecji. Ten podział może również stanowić wyjaśnienie

powstania koalicji rządowej między skrajnie lewicową Syriza i nacjonalistycznym ugrupowaniem Niezależnych Greków w 2015 roku.

Powyższą hipotezę badawczą potwierdza również poddanie pod referendum 5 lipca 2015 roku propozycji trzeciego programu pomocy zagranicznej. Rządząca po wyborach z 25 stycznia 2015 roku koalicja Syriza — Niezależni Grecy, czyli partie sprzeciwiające się przyjmowaniu pakietu pomocy międzynarodowej za cenę polityki *austerity*, niemal od samego początku były zmuszone negocjować kolejny program pomocowy, mając problem ze spłatą wcześniejszego, a tym samym sprzeniewierzając się obietnicom wyborczym. W celu zdobycia lepszej pozycji negocjacyjnej z międzynarodowymi instytucjami oraz społecznej akceptacji podejmowanych kroków został wykorzystany po raz pierwszy od ustanowienia nowej konstytucji z 1975 roku przepis o możliwości ogłoszenia referendum w sprawie ważnych problemów narodowych na wniosek rządu (art. 44 ust. 2). Choć większość obywateli — 61,31% — zagłosowała przeciw warunkom kolejnego programu pomocy, to jednak parlament musiał go przyjąć, aby Grecja uniknęła formalnego bankructwa. Część deputowanych Syriza o poglądach skrajnie lewicowych sprzeciwiała się przyjęciu trzeciego programu pomocy, tworząc nowe ugrupowanie na czele z Panagiotisem Lazafanidem i ówczesną przewodniczącą parlamentu Zoi Kostantopoulou (córką Nikosa Kostantopoulou, założyciela partii Synaspismos — Koalicji Lewicy i Postępu), natomiast koalicja rządowa została wsparta przez opozycję. Te wydarzenia przyczyniły się do dymisji premiera Tsiprasa i ogłoszenia kolejnych wyborów 20 września 2015 roku.

Wpływ kryzysu gospodarczego stał się szczególnie widoczny w mechanizmie funkcjonowania systemu partyjnego Grecji po wybuchu kryzysu z 2008 roku. Degradacja społeczeństwa greckiego i jego szybka radykalizacja przyczyniła się do wzrostu poparcia dla sił politycznych sprzeciwiającym się kolejnym pakietom pomocowym kosztem dotychczas rządzących partii politycznych obarczanych winą za dramatyczną sytuację ekonomiczną kraju. Trzeba pamiętać, że do obecnego kryzysu gospodarczego w Grecji występował model systemu dwupartyjnego opartego na dwóch dużych partiach tworzących jednopartyjne gabinety rządowe (z wyjątkiem lat 1989—1990, tzw. okresu *katharsis*) — Nowej Demokracji i PASOK. „Średnia indeksu efektywnej liczby partii w latach 90. (na poziomie parlamentarnym) wynosiła 2,2”⁸², natomiast poziom koncentracji miejsc dla dwóch partii osiągnął wartość 94%. Inny obraz greckiej sceny partyjnej wyłania się po elekcjach parlamentarnych przeprowadzonych już w czasie głębokiego kryzysu gospodarczego: po przedterminowych wyborach z maja i czerwca 2012 roku oraz po podwójnej elekcji ze stycznia i września 2015 roku. Następuje wzrost fragmentaryzacji partyjnej potwierdzony wejściem do Izby Deputowanych 7 czy w 2015 roku 8 partii politycznych (w maju 2012 roku,

⁸² A. ANTOSZEWSKI, R. HERBUT: *Systemy polityczne współczesnego świata*. Gdańsk 2001, s. 186.

już po przyjęciu II programu pomocy zagranicznej, indeks efektywnej liczby partii w parlamencie wyniósł 4,83, a indeks przesunięcia poparcia wyborczego osiągnął rekordowy próg 48,7)⁸³. Jednak największą zmianę przyniosły wybory parlamentarne z 2015 roku, które wygrała partia radykalnej lewicy — Syriza. Jeszcze w wyborach z 2007 roku poparcie dla Syrizy wynosiło 5,04% głosów, by w styczniu 2015 roku sięgnąć 36,34%. Po raz pierwszy od upadku dyktatury wojskowej w 1974 roku władzę zdobyło ugrupowanie inne niż PASOK i Nowa Demokracja. Także w Hiszpanii i we Włoszech pojawiły się nowe partie, zwyciężając jednak w wyborach lokalnych czy regionalnych, a nie w parlamentarnych. Oprócz znakomitego wyniku Syrizy trzeba zwrócić uwagę również na otrzymanie mandatów w Izbie Deputowanych przez dwie partie skrajnej prawicy — nacjonalistycznych Niezależnych Greków (10,62% głosów w maju 2012 roku) i neofaszystowskiego Złotego Świtu (6,99% w styczniu 2015 roku). Zatem prawdziwa okazała się hipoteza, że głęboki kryzys gospodarczy przyniósł niezwykle istotne przeobrażenia na scenie partyjnej Grecji w kierunku systemu wielopartyjnego z ugrupowaniami o skrajnych poglądach politycznych.

Tak radykalne zmiany w sferze społeczno-gospodarczej i partyjnej w ciągu ostatnich kilku lat musiały wpłynąć także na stabilność polityczną kraju i model gabinetów rządowych. Negatywnie oceniane przez społeczeństwo konsekwencje I programu pomocy zagranicznej doprowadziły do dymisji rządu Jorgosa Papandreu z PASOK w listopadzie 2011 roku i powołania technokratycznego rządu Lukasa Papadimosa (byłego prezesa Banku Grecji i wiceprezesa Europejskiego Banku Centralnego), a po wyborach z czerwca 2012 roku rządów koalicyjnych Nowej Demokracji, PASOK i na początku DIMAR. W wyniku podwójnych wyborów z 2015 roku również niezbędne stało się utworzenie koalicji politycznej Syrizy i Niezależnych Greków. Warto przy tym dodać, że od 2008 roku został wprowadzony tzw. wzmocniony system proporcjonalny z premią większościową w postaci 50 mandatów dla zwycięskiej partii politycznej. Podsumowując, należy uznać za prawdziwą również tezę o zmianie modelu gabinetu rządowego w Grecji. Co ciekawe, od powstania rządu Ioannisa Kapsodistriasa w 1828 roku do powołania rządu Aleksisa Tsiprasa stworzono tylko 10 rządów koalicyjnych⁸⁴. Zatem nowy wzorzec formacji rządowej większości sprawił, że główne siły polityczne musiały „nauczyć się” działania w ramach koalicji, co niewątpliwie przełożyło się na proces decyzyjny w parlamencie, bowiem dla większości wymaganych przez programy pomocy zagranicznej zmian ustawowych trzeba było szukać poparcia także partii opozycyjnych.

⁸³ S. VERNEY, A. BOSCO: *Living Parallel Lives: Italy and Greece in an Age of Austerity*. In: *Protest Election and Challenger Parties. Italy and Greece in the Economic Crisis*. Eds. S. VERNEY, A. BOSCO. London 2014, s. 21.

⁸⁴ G. ARAVANTINOU LEONIDI: *Rapport Grèce, 2-ème Forum La Désignation des gouvernants*. Forinsep — Forum International sur Constitution et les Institutions Politiques, juin 2016. Tekst udostępniony przez Autorkę.

Kryzys gospodarczy wymusił również zmiany w niewydolnym wymiarze sprawiedliwości. W zamian za kolejne pakiety pomocy finansowej grecki parlament został zobligowany do przyjęcia reform w sądownictwie. Przede wszystkim dotyczyły one uproszczenia postępowania administracyjnego, cywilnego, karnego czy też wprowadzenia postępowania mediacyjnego. Władzy sądowniczej nie ominęły cięcia wynagrodzeń, powodując protesty i strajki. Innym aspektem działania sądownictwa w okresie kryzysu gospodarczego jest reakcja na wzrastający poziom radykalizacji nastrojów społecznych wyrażonych w napadach na obcokrajowców czy morderstwach na tle politycznym (np. 17 września 2013 roku został przez działaczy Złotego Świtu zamordowany antyfaszystowski raper Pavlos Fyssas), działalność organizacji terrorystycznych, takich jak 17 Listopada czy tzw. Ogień. Ewangelos Venizelos zwraca również uwagę na rolę greckiego modelu rozproszonej i konkretnej kontroli konstytucyjności prawa w obliczu pogarszającej się sytuacji ekonomicznej Greków, cięć wynagrodzeń i emerytur, nierówności społecznej. Zdaniem Venizelosa powyższy model przy braku prewencyjnej kontroli konstytucyjności jest trudniejszy do zastosowania w ochronie praw i wolności obywateli⁸⁵ od abstrakcyjnej i prewencyjnej kontroli konstytucyjności prawa sprawowanej przez Trybunał Konstytucyjny. Jako przykład takiego działania Venizelos podaje orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego w Portugalii, też przecież dotkniętej skutkami kryzysu gospodarczego. Tamtejszy Trybunał uznał za niekonstytucyjne obniżenie wynagrodzeń i emerytur pracowników służby cywilnej i sektora publicznego, a rząd i parlament musiały znaleźć inny sposób na powiększenie dochodów budżetu.

Prawdziwa jest także hipoteza badawcza zakładająca, że słaby proces decentralizacji państwa został zahamowany przez konsekwencje kryzysu ekonomicznego. Grecja jest obok Portugalii najmniej zdecentralizowanym krajem Europy Południowej z rozbudowanym aparatem administracji publicznej. 70% osób jest zatrudnionych w administracji centralnej. Pogarszająca się sytuacja państwa przyczyniła się do zwolnienia 11% pracowników w latach 2010–2013 (we Włoszech zmniejszono liczbę etatów o 2%, w Hiszpanii o 4%). Reorganizacją struktury została objęta także administracja lokalna, poczynając od tzw. programu Kapodistriasa z 1997 roku, a później tzw. programu Kallikratisa z 2010 roku (obowiązuje od 1 stycznia 2011 roku). Drazgostyczne cięcia struktury lokalnej rozpoczęto już w 1997 roku, redukując liczbę gmin i wspólnot z 6 tys. do 1033 (przy liczbie około 11 mln obywateli i ponad 131 tys. km² terytorium). W 2010 roku zastąpiono strukturę 13 regionów, 54 prefektur i 1033 gmin podziałem na dwustopniowy samorząd lokalny w postaci 325 gmin i 13 regionów z 7 zdecentralizowanymi administracjami powołanymi przez rząd centralny. Pozostawiona została specjalna autonomia dla Góry

⁸⁵ Por. E. VENIZELOS: *State Transformation and the European Integration...*, s. 9–10.

Athos z jej klasztorami. Największym wyzwaniem dla samorządu lokalnego stały się kwestie finansowe wobec polityki cięć i konieczności spłaty pożyczek przez rząd centralny.

Kończąc badania pod koniec lipca 2016 roku, można przyjąć, że głęboki kryzys gospodarczy wpłynął w zasadniczy sposób na funkcjonowanie systemu politycznego współczesnej Grecji. Niemniej trudno jest ocenić trwałość procesu zmian ze względu na dynamiczny rozwój sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej oraz niewielką cezurę czasową. Przykładowo, procesem, który może mieć wpływ na destabilizację sytuacji politycznej Grecji, jest wzrost napływu uchodźców i imigrantów z krajów Bliskiego Wschodu oraz Afryki Północnej w efekcie toczących się tam działań zbrojnych i końca polityki *Mare Apertum* — *Mare Nostrum*⁸⁶.

Należy zauważyć, że największe przeobrażenia zaszły na scenie partyjnej Grecji, bowiem to partie zostały obwinione za skutki społeczno-ekonomiczne kryzysu finansów państwa. Same greckie ugrupowania polityczne należały do instytucji niezwykle zadłużonych, biorąc pożyczki w znanych greckich bankach (Pireus Bank, Alpha Bank) na kampanie wyborcze, które zamierzały spłacić po wyborach z subwencji państwowych. Zmiana preferencji wyborczych w wyborach parlamentarnych z 2012 roku zaskoczyła wiele ugrupowań biorących wysokie pożyczki na poczet przyszłych zysków z subwencji, niezbędne zatem okazało się również zreformowanie systemu finansowania partii politycznych oraz ograniczenia wysokości subwencji w drodze ustawy 4304 z 2014 roku⁸⁷.

Ostatnie wydarzenia wskazują, że rządząca Syriza zamierza wprowadzić do debaty publicznej temat rewizji konstytucji z 1975 roku. 26 lipca 2016 roku premier Tsipras ogłosił program tzw. *Μεταπολίτευση* (zmiany ustrojowej), który ma „doprowadzić do Nowej Grecji od 2021 roku”⁸⁸. Zakłada on przede wszystkim zmianę wyboru głowy państwa (ta kwestia już była poruszana przy okazji ostatnich wyborów prezydenckich w grudniu 2014 roku), „umiarkowane” wzmocnienie kompetencji prezydenta, wymóg bycia deputowanym dla premiera, możliwość złożenia wniosku o referendum przez 500 tys. obywateli czy zmiany w relacjach państwo — kościół. 21 lipca 2016 roku parlament uchwalił zmianę ordynacji wyborczej, znosząc premię większościową 50 mandatów dla zwycięskiej partii i obniżając czynne prawo wyborcze do 17 lat, ale pozostawiając próg

⁸⁶ J. CHMIEL: *Mare Apertum dla chrześcijaństwa w I wieku*. „Polana. Studia Mediterranea”. Vol. 3/2007, s. 9—13.

⁸⁷ Ustawa nr 4304 — ΝΟΜΟΣ ΥΠ’ ΑΡΙΘ. 4304 Έλεγχος των οικονομικών και πολιτικών κομμάτων και των αιρετών αντιπροσώπων Βουλής και Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και άλλες διατάξεις (ΦΕΚ Α 234/23-10-2014).

⁸⁸ Dziennik „Kathimerini”, <http://www.kathimerini.gr/868793/article/epikairothta/politikh/anadiplwsh-tsipra-gia-proedro> [dostęp: 26.07.2016].

wyborczy 3% w skali kraju⁸⁹. Wedle przepisów ustawy wyborczej zmiana będzie obowiązywać nie od najbliższych, ale od kolejnych wyborów, ponieważ nie została zatwierdzona większością 2/3 głosów. Wydaje się zatem, że po kilku latach dominacji kwestii ekonomiczno-społecznych w debacie politycznej nadchodzi nowa era dyskusji nad przemianami ustrojowymi. Brak jednak budowania szerokiego konsensusu politycznego może uniemożliwić ich realizację.

Bibliografia

Akty prawne

Konstytucja Grecji. Przeł. G. i W. ULICCY, B. ZDANIUK, N. CIESIELCZYK. W: *Konstytucje państw Unii Europejskiej*. Red. W. STAŚKIEWICZ. Warszawa 2011.

Konstytucja Grecji. Przeł. G. i W. ULICCY. Warszawa 1992.

Ustawa nr 3845 — tzw. I Memorandum — ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 3845 Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της Ζώνης του ευρώ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΦΕΚ Α'65 — 6.05.2010).

Ustawa nr 26 — tzw. II Memorandum — ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4046 Έγκριση των Σχεδίων Συμβάσεων Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης μεταξύ του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Ε.Τ.Χ.Σ.), της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Σχεδίου του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημοσίου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας (ΦΕΚ Α' 28/14.02.2012).

Ustawa nr 4336/2015 — tzw. III Memorandum — ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4336 Συνταξιοδοτικές διατάξεις – Κύρωση του Σχεδίου Σύμβασης Οικονομικής Ενίσχυσης από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας και ρυθμίσεις για την υλοποίηση της Συμφωνίας Χρηματοδότησης (ΦΕΚ Α' 94/14-08-2015).

Ustawa nr 3852 — ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 3852 Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης — Πρόγραμμα Καλλικράτης (ΦΕΚ Α'87/ 7.06.2010).

Ustawa nr 4304 — ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4304 Έλεγχος των οικονομικών και πολιτικών κομμάτων και των αιρετών αντιπροσώπων Βουλής και Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και άλλες διατάξεις (ΦΕΚ Α 234/23.10.2014).

Ustawa nr 4406 z dnia 26 lipca 2016 r. — ΝΟΜΟΣ ΥΠ'ΑΡΙΘΜ. 4406 Αναλογική εκπροσώπηση των πολιτικών κομμά-των, διεύρυνση του δικαιώματος εκλέγειν και άλλες διατάξεις περί εκλογής Βουλευτών (ΦΕΚ Α' 133 Α'/26.07.2016).

⁸⁹ Ustawa nr 4406 z dnia 26 lipca 2016 r. ΝΟΜΟΣ ΥΠ'ΑΡΙΘΜ. 4406 Αναλογική εκπροσώπηση των πολιτικών κομμά-των, διεύρυνση του δικαιώματος εκλέγειν και άλλες διατάξεις περί εκλογής Βουλευτών (ΦΕΚ Α' 133 Α'/26.07.2016).

Literatura

- Αλιβιζάτος Ν.Κ.: *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800—2010*. Αθήνα 2015.
- AKRITIDIS L., AKRITIDIS P.: *Parlament Grecji*. Warszawa 1998.
- Ανδρικόπουλος Α., Ναστόπουλος Χ.: *Κρίσι και Ρεαλισμός. Δράσεις, εμπειρίες και δομές στην Ελλάδα της κρίσης*. Αθήνα 2015.
- ANTOSZEWSKI A., HERBUT R.: *Systemy polityczne współczesnego świata*. Gdańsk 2001.
- ARAVANTINOU LEONIDI G.: *L'impatto della crisi economica sul sistema della Repubblica di Grecia*. In: *The Impact of the Economic Crisis on the EU Institutions and Member States*. Eds. F. BALAGUER CALLEJON, M. AZPITARTE, E. GUILLEN LOPEZ, J.F. SANCHEZ BARRILAO. Pamplona 2015.
- ARAVANTINOU LEONIDI G.: *Rapport Grèce, 2-ème Forum La Désignation des gouvernants*. Forin-cip — Forum International sur Constitution et les Institutions Politiques, juin 2016.
- Βαπουφάκης Γ.: Γένεση της Μνημονιακής Ελλάδας. Ένα χρονικό της κρίσης. Θεσσαλονίκη 2014.
- BODNAREK J., CZEKALSKI T., SPRAWSKI S., TURLEJ S.: *Historia Grecji*. Kraków 2005.
- BRZEZIŃKI A.M.: *Grecja*. Warszawa 1992.
- CATSIAPIS J.: *Dziesięć lat konstytucji Grecji z 9 czerwca 1975 roku*. W: *Konstytucja Grecji 1975/1986*. Warszawa 1992.
- CHMIEL J.: *Mare Apertum dla chrześcijaństwa w I wieku*. „Polana. Studia Mediterranea”. Vol. 3/2007.
- CHRISTODOULAKIS N.: *Currency crisis and collapse in interwar Greece: Predicament or Policy Failure?* Hellenic Observatory European Institute. GreeSE Paper, no. 60, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, July 2012.
- CLOGG R.: *Historia Grecji nowożytnej*. Przeł. W. GAŁAŚKA. Warszawa 2006.
- DAHRENDORF R.: *Ponad granicami. Wspomnienia*. Przeł. M. ŁUKASIEWICZ. Kraków 2003.
- ELLINAS A.: *The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece*. „South European Society and Politics”, 25 March 2013, <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13608746.2013.782838?needAccess=true> [dostęp: 16.06.2016].
- EXADAKTYLOS T., ZAHARIADIS N.: *The lack of public trust in political institutions is a massive obstacle to public policy change in Greece*, <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2013/01/17/greece-trust-institutions> [dostęp: 16.06.2016].
- FUKUYAMA F.: *Ład polityczny i polityczny regres. Od rewolucji przemysłowej do globalizacji demokracji*. Przeł. J. PYKA. Poznań 2015.
- GRABOWSKA S.: *Odpowiedzialność konstytucyjna prezydenta Grecji*. „Przegląd Sejmowy”, nr 5/2012.
- GRZYBOWSKI M., PULIT A.: *Prawo wyborcze na urząd prezydenta w Grecji*. W: *Prawo wyborcze na urząd prezydenta w państwach europejskich*. Red. S. GRABOWSKA, R. GRABOWSKI. Warszawa 2007.
- KAMIŃSKI J.: *Republika Grecka*. W: *Systemy polityczne państw Unii Europejskiej*. Red. K.A. WOJ-TASZCZYK, M. POBOŻY. T. 1. Warszawa 2013.
- KAMIŃSKI J.: *Republika Grecka*. W: *Ustrój Unii Europejskiej i ustroje państw członkowskich*. Red. P. SARNECKI. Warszawa 2007.
- KAMIŃSKI J.: *System konstytucyjny Grecji*. Warszawa 2004.
- KATSIOS S.: *The shadow economy and corruption in Greece*. „South-Eastern Europe Journal of Economics”, no. 61(80)/2006.
- KOZIEL H.: *Greckie państwo teoretyczne*. „Rzeczpospolita” Plus-Minus, 4—5.07.2015.

- KUBIN T.: *Polityczne implikacje wprowadzenia unii walutowej w Europie*. Katowice 2007.
- Καλυβιώτου Μ.Γ.: *Κοινοβουλευτικός έλεγχος. Συνταγματικό πλαίσιο και όρια*. Αθήνα 2016.
- Καραβοκύρης Γ.Ν.: Το Σύνταγμα και η κρίση. Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου. Αθήνα 2014.
- Κοτζιάς Ν.: Η πολιτική της σωτηρίας ενάντια στην τρόικα. Κρίση κυριαρχίας και δημοκρατίας: Κοινωνία και πολιτική διέξοδος. Αθήνα 2012.
- Κωστής Κ.: Η μεταπολίτευση και οι υποτιμήσεις της δραχμής, http://www.huffingtonpost.gr/kostas-kostis/-_577_b_7609980.html [dostęp: 16.07.2016].
- LAZARETOU S.: *Greek Monetary economics in retrospect: the adventure of the drachma*. Bank of Greece, <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Paper200302.pdf> [dostęp: 16.07.2016].
- LORENCKA M.: *Grecja. W: Systemy polityczne wybranych państw basenu Morza Śródziemnego*. Red. M. MYŚLIWIEC, K. KRYSIENIEL. Poznań — Chorzów 2011.
- LYRINTZIS Ch.: *The Changing Party System: Stable Democracy, Contested 'Modernisation'*. „West European Politics”. Vol. 28/2005.
- Μαντζοθφας Π.Γ.: *Οικονομική κρίση και Σύσταση*. Αθήνα 2014.
- Μαυριάς Κ.: *Συνταγματικό δίκαιο*, 5^η έκδοση. Αθήνα 2014.
- MARKARIS P.: *Tempi bui*. Milano 2013.
- MATSAGANIS M.: *The Greek Crisis: Social Impact and Policy Responses*. <http://library.fes.de/pdf-files/id/10314.pdf> [dostęp: 17.06.2016].
- MINEO C.: *Lezione di Greco. Alla ricerca di una rotta per la politica italiana*. Reggio Emilia 2015.
- MORLINO L.: *Democrazie tra consolidamento e crisi*. Bologna 1998.
- Παπαδοπούλου Α.: *Θεσμοί „άμεσης δημοκρατίας” στο Σύνταγμα. Συμμετοχή των πολιτών στην λήψη αποφάσεων ουσίας*. Αθήνα 2014.
- PETRINI R.: *La Lezione di Soloone, che Schaeuble non ha imparato*, http://www.repubblica.it/economia/2015/07/14/news/policy_petrini_solone_tsipras-119045461 [dostęp: 16.07.2015].
- PUCCIARELLI M., RUSSO SPENA G.: *Tsipras chi? Il leader Greco che vuole rifare l'Europa*. Roma 2014.
- PULIT A.: *Grecka Izba Deputowanych. W: Parlamenti państw europejskich*. Red. J. CZAJKOWSKI, M. GRZYBOWSKI. Kraków 2005.
- PULIT A.: *Postautorytarne systemy rządów: casus Grecji. W: Systemy rządów. Dylematy konstytucyjnej regulacji i praktycznej funkcjonalności*. Red. T. MOŁDAWA, J. SZYMANEK. Warszawa 2007.
- PULIT A.: *System konstytucyjny Grecji*. Kraków 2004.
- ROTH J.: *Cichy pucz. Zawłaszczanie Europy przez niejawne elity gospodarczo-polityczne*. Przeł. E. STEFAŃSKA. Poznań 2015.
- SIGALAS E., BLAVOUKOS S.: *A Case of Exogenous Parliamentary Reform? Curbing Parliamentary Privileges in the Aftermath of the Greek Crisis*, https://www.academia.edu/7453442/A_CASE_OF_PARLIAMENTARY_REFORM_CURBING_PARLIAMENTARY_PRIVILEGES_IN_THE_AFTERMATH_OF_THE_GREEK_CRISIS [dostęp: 17.06.2016].
- SOTIROPOULOS D.A.: *Southern European Governments and Public Bureaucracies in the context of Economic Crisis*. „European Journal of Social Security”, no. 2/2015.
- SOTIROPOULOS D.A., BOURIKOS D.: *Economic Crisis, Social Solidarity and Voluntary Sector in Greece*. „Journal of Power, Politics & Governance”. Vol. 2/2014.
- STURIS D.: *Grecja. Gorzkie pomarańcze*. Warszawa 2013.
- SURÓWKA A.: *Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w Republice Greckiej. W: Formy odpowiedzialności konstytucyjnej w państwach europejskich*. Red. S. GRABOWSKA, R. GRABOWSKI. Toruń 2010.

- SURÓWKA A.: *Zasady zmiany konstytucji Republiki Greckiej*. W: *Zasady zmiany konstytucji w państwach europejskich*. Red. R. GRABOWSKI, S. GRABOWSKA. Warszawa 2008.
- SUTKOWSKA A.: *System polityczny Republiki Greckiej*. W: *Systemy polityczne wybranych państw*. Red. K.A. WOJTASZCZYK. Warszawa 2004.
- SYNGHELLAKIS T.A.: *Alexis Tsipras. La mia sinistra. Intervista con il leader di Syriza*. Roma 2015.
- Τομος Α., 1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους. Νέο Φάληρο 2010.
- TWARDOWSKI Ł.: *Republika Mnichów na Górze Athos*. W: *Małe państwa Europy Zachodniej i terytoria o statusie specjalnym*. Red. R. ŻELICHOWSKI. Warszawa 2008.
- VAROUFAKIS Y.: *È l'economia che cambia il mondo. Quando la disuguaglianza mette a rischio il nostro futuro*. Milano 2016.
- VERNEY S., BOSCO A.: *Living Parallel Lives: Italy and Greece in an Age of Austerity*. In: *Protest Election and Challenger Parties. Italy and Greece in the Economic Crisis*. Eds. S. VERNEY, A. BOSCO. London 2014.
- WOLSKI J.: *Historia powszechna. Starożytność*. Warszawa 1994.
- ZIELIŃSKI E.: *Rząd Republiki Greckiej*. W: *Rządy w państwach Europy*. Red. E. ZIELIŃSKI, I. BOKSZCZANIN, T. 2. Warszawa 2005.